

Bevezető

A 2004-ben kezdett és 2010-ben befejezett kutatássorozatunk¹ tárgya a rendszerváltás utáni hazai piacfejlődés² (*market evolution*). Tanulmányunkban a kutatássorozat legfontosabb eredményeit foglaljuk össze. Bemutatjuk, hogy

- létezhet olyan intézményi-szabályozási környezet, amelyben a termék- és szolgáltatás-piacok nem jutnak el a konszolidált működés állapotába.
- a piacbarát intézményi-szabályozási környezet szükséges feltétele a piacfejlődésnek, ám a tömeges piacra lépésre, majd a zavarelhárításra főként a jelentős és növekvő kereslet készíti a piaci szereplőket. A szokásos ösztönzők, (alacsonyabb adók, kedvező hitelfeltételek, gazdasági növekedés) csak jelentős kereslet és a keresletet aktív üzletpolitikával befolyásolni képes vállalatok piaci jelenléte mellett fejtik ki hatásukat.

A kutatás forrásai

Az első szakaszban olyan piacokon folytattunk terepkutatást, olyan esetek leírására, elemzésére vállalkoztunk, ahol a vállalatok új vagy módosult együttese értékesíti, vásárolja a rendszerváltás előtt is forgalmazott árukat vagy szolgáltatásokat.³ A második szakaszban a szocializmus idején Magyarországon nem létező piacok terepkutatását terveztük, ám források szűkössége miatt az ilyen áru- és szolgáltatáspiacok, piaci jelenségek leírása és elemzése során másodlagos forrásokat használtunk.

¹ *A termék- és szolgáltatáspiacok átalakulása 1989 után* című kutatást 2006–2009-ben az OTKA 6275. számú pályázata támogatta. A kutatás fontosabb részeredményeit ismertettem *Az 1993–2001-es gazdasági fellendülést megszüntető tényezőkről* című előadásomban, a Magyar Szociológiai Társaság 2009. november 13–14-én, Debrecenben tartott konferenciáján, valamint *Ten years after: Hungarian big entrepreneurs in the European Union* című előadásomban a Council for European Studies 2011. június 20–22-én megrendezett, barcelonai konferenciáján.

Az adatgyűjtést, az interjúk készítését munkahelyemen, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében végeztem. Ezúton mondok köszönetet az Intézet vezetőinek és tudományos közösségének a munkafeltételek biztosításáért, az intézeti vitákon elhangzott segítő és bíráló megjegyzésekért. Itt köszönöm meg *Juhász Pál*, *Kertesi Gábor*, *Madarász Aladár*, *Major Iván*, *Piroska Dóra*, *Szalai Júlia*, *Voszka Éva* hasznos, bíráló megjegyzéseit és észrevételeit. A tanulmány hibáiért és tévedéseimért természetesen kizárólag a szerző felel.

² Hasonló céllal és szemléletben készültek *Bakács–Czakó–Sass* [2006], *Kapitány* [1996], *Várhegyi* [2002], *Bauer* [2003], *Vince* [2009], *Sass–Szanyi* [2004] kitűnő tanulmányai.

³ A kutatás során külön kezeltük az áru- és szolgáltatáspiacokat, valamint a vállalatok közötti kapcsolatok rendszerét (*Lányi* [1974]).

A kutatás tervezésekor, a piacok kiválasztásakor nem játszott szerepet, hogy jelen van-e a második gazdaság is, ezért a felkeresett termék- és szolgáltatáspiacokon esetleges számban és súllyal megjelentek az informális gazdaság szereplői is. Az ebben a szektorban tapasztaltak ezért érdekes példákkal szolgálnak, de nem pótolják a tervezett és megszerezett kutatások eredményeit. A felkeresett piacokon a második gazdaságról szerzett esetleges információinkat ezért kiegészítjük a kutatásokon alapuló tudományos közleményekből, könyvekből, cikkekből nyert ismeretekkel.⁴

Legfontosabb elsődleges információs forrásaink a vizsgált piacokon tevékenykedő vállalatoknál a tulajdonos-igazgatóval, vagy a cég más meghatározó személyiségével készített mélyinterjúk. Ezek során felderítettük a vállalatok történetét, a termék vagy szolgáltatás forgalmának, termelésének idősorait, a vállalat stratégiáját, verseny és együttműködési viszonyainak 1989 utáni átalakulását. Nyolcvan ilyen interjút személyesen készítettem az ásványvíz-, a cipő-, az idegennyelv-oktatás- és a nyomdatermékpiacon. Munkatársaim⁵ további 80-90 interjút készítettek, adatokat gyűjtöttek és dolgoztak fel a hazai tankönyvkiadás, a bortermelés, a lakáshitelek és a gyógyturizmus piacának átalakulásáról.

A felkeresett vállalatok nem reprezentálják a Magyarországon bejegyzett, 1,59 millió vállalkozást,⁶ de a kiválasztott termékeket gyártó, forgalmazó, vagy szolgáltató cégeket sem.⁷ Igyekeztünk azonban a piacok jellegzetes szereplőit felkeresni, így eltérő méretű (kis- közepes és nagy-) vállalatokat, budapesti, kelet- és nyugat-magyarországi, illetve különböző tulajdonosi szerkezetű (hazai és külföldi tulajdonban levő) cégeket.

A választott piacok sem reprezentálják a hazai termék és szolgáltatás piacok teljes halmazát. A magyar gazdaság főbb ágazatai, az ipar, a mezőgazdaság, a pénzügyi szektor, a szolgáltatások, a szellemi javak előállításának szektorának legalább egy piaca azonban helyet kapott kutatásunkban. A piacok terjedelmének változásait is figyelembe vettük. Jártunk bővülő, stagnáló, valamint hullámzóan növekedő és zsugorodó piacokon.

A terepkutatások befejezését követően esettanulmányokat és összefoglaló jelentéseket készítettünk, ezek igyekeztek a választott termék- vagy szolgáltatáspiac átalakulásának történetét rekonstruálni.

Az esettanulmányokat és az összefoglaló jelentéseket a termék bemutatásával, a helyettesítő termékek körének áttekintésével kezdtük. Ezt követte a termelés és a forgalmazás időbeli átalakulásainak és a piacméret változásainak leírása. Minden vizsgált termék- vagy szolgáltatáspiachoz hozzárendeltük az adásvételében részt vevő vállalatok halmazát, felrajzoltuk a vállalati kapcsolati hálókat és a termékpályákat. (Egy vállalat jellemzően több kapcsolati rendszer résztvevője.) A piacgazdaságokhoz hasonlóan a tervgazdaságokban is

⁴ Jubász [2006], Kemény [1992], Zsille [1988], Kunszabó [1983], Kenedi [1981], Galasi–Gábor [1981].

⁵ Ezúton is köszönöm, Linzenbold Ildikó, Molnár Emília, Piroška Dóra, Ráczkevi Ágnes, és Zatykó Judit alapos és szakszerű interjúkészítő munkáját.

⁶ 2009-ben a regisztrált vállalkozások száma 1 592 591, ebből társas vállalkozás 579 821, egyéni vállalkozás 1 012 770 volt (KSH [2009] 72. o.).

⁷ A nyomdaipari termékek piacán például 27 vállalatot kerestünk fel, miközben a nyomdaiparban regisztrált vállalatok száma 3360 volt 2004-ben (KSH [2005]).

megfigyelhető e két egymást feltételező szerkezet különbsége és eltérő működése.⁸ Az értékesítési pályát követve, a piac szereplőit, a termelő-szolgáltató és forgalmazó vállalatokat, végül az állami és az önkéntes piacsabályozás intézményeit mutattuk be.

Az első felderítő kutatás eredményeit tartalmazó esettanulmányt az ásványvízpiac átalakulásáról 2004-ben publikáltam (*Laki* [2004]). Ezt követték a cipőipar, az idegennyelv-oktatás, a nyomdaipari termékek piacának, majd a tankönyvpiac átalakulását felderítő terep-kutatások eredményeit bemutató esettanulmányok, illetve az ezekből írt, hazai és külföldi lektorált folyóiratokban közreadott cikkek (*Laki* [2005], [2006a], [2006b], [2007], [2008], *Molnár* [2008]). Összefoglaló jelentés készült a villányi borvidékről, illetve a gyógyturizmus hazai piacáról (*Linzenbold* [2007], *Zatykó* [2007]).

Tanulmányunk legfontosabb információs forrásai az interjúk, az esettanulmányok és az összefoglaló jelentések. Az így szerzett ismereteinket a sajtóból, a hazai és nemzetközi szakirodalomból, statisztikai közleményekből szerzett, illetve az interneten gyűjtött információkkal egészítettük ki.

A választott módszer előnyei, hátrányai és korlátai

Az adatgyűjtés, a megfigyelés e forrásait és módszereit korábbi kutatásaimban is használtam: egyéni és csoportos interjúk, sajtófigyelés, a témában megjelent szakcikkek és könyvek, jogszabályok és más dokumentumok, vállalatok írásos közlései alapján publikáltam könyvet a kisvállalkozásokról (*Laki* [1998]). Hasonló módszereket, forrásokat használtunk Szalai Júliával közös kutatásunkban is (*Laki–Szalai* [2004]).

Az ilyen kutatások végterméke egy dokumentált hipotézis, amely kétféle szöveg keveréke. Az olvasó megismerkedhet a kutató állításaival és gondolatmeneteivel, valamint dokumentumokkal, leírásokkal és interjúkból származó szöveghordalékokkal. A szerzői szöveg interpretáció, egy tömegesen előforduló társadalmi-gazdasági jelenség egyik lehetséges leírása és értelmezése. A szöveg, a közreadott dokumentumok és szöveghordalékok, nem elegendők a tételek bizonyításához. Csupán azt illusztrálják, hogy a szerző állításai nem mondanak ellent bizonyos tapasztalatoknak (*Laki* [1998] 11. o.).

Kutatási módszerünkről és közreadásának módjáról megoszlott a két említett könyv recenzióinak⁹ a véleménye. Nem rosszabb, de nem is jobb a többinél, vélte Kemény István: „Egy jól rosszul dokumentált hipotézisnek minősíti munkáját a szerző. Ironikus fogalmazás. Persze, hogy hipotézis. Mint ahogy más könyvek is, a vaskos monográfiák is azok”. (*Kemény* [1999] 332. o.)

⁸ Gondoljunk az olyan egyszerű esetekre, amikor a huzamosabb ideje fennálló vállalatok új termékek, szolgáltatások piacára lépnek, vagy amikor újonnan alapított vállalatok jelennek meg sok éve forgalmazott termékek és szolgáltatások piacán.

⁹ *Czakó* [2005], *Gyáni* [2005], *Kelemen* [1999], *Kemény* [1999], *Kornai* [2004], *Lányi* [1998], *Lengyel* [2005], *Major* [2005], *Török* [1999], *Weiss* [2006].

Lányi Kamilla szerint a dokumentált hipotézis módszere javítja a szocializmus utáni, átmeneti korszak elfogulatlan elemzésének esélyeit: „Akármi legyen azonban a dokumentálás módja, nem jelenthet mást, mint azt, hogy ha a dokumentálást valamelyik hipotézist illetően elégségesnek fogadjuk el, akkor attól kezdve a hipotézist tézisnek tekintjük, és akként bánunk vele. Az alapvető módszertani probléma az ilyen típusú kutatásnál ugyanis nem az, hogy mikor tekintünk egy tézist többé-kevésbé bizonyítottnak (vagy akár nyilvánvalóan igaznak) hanem egészen más. A mi esetünkben a fő kérdés az, hogy miként lehet kutatni egy már korábban is létező gazdasági-társadalmi képződményt, ha nem akarjuk, hogy a kutatás eredménye függjön azoktól az előfeltevésektől, amelyek arról szólnak, hogy honnan, hová történik az átmenet.” (Lányi [1998] 70. o.)

Major Iván is az elfogulatlan elemzés előnyeit említi bírálatában: „a szerzők ... elemzéseiket az elemzés »tárgyaival« készített igen részletes interjúkra, valamint kiegészítő statisztikai adatbázisokra építették. Elkerülték tehát az ideológiavezérelt sztereotípiákra építkező megközelítés és az elméleti hipotézisekből deduktív módon levezetett »papírválalkozó-alkotás« csapdáit.” (Major [2005] 1017. o.)

Kemény István, Lányi Kamilla és – a recenzensek sorában csak felsorolt, de külön nem említett – Kornai János a mestereink, jórészt tőlük tanultuk a megértő közgazdaságtan,¹⁰ a leíró gazdaságszociológia módszereit, lestük el a prezentálás fortélyait. Nem véletlenül hívták fel a figyelmet a választott módszer előnyeire.

A kifogásaikat említő recenzensek is „bennfentesek” – több kitűnő könyvük, tanulmányuk készült többé-kevésbé hasonló adatgyűjtési és megfigyelési módszerekkel.

Czakó Ágnes írja: „A szerzők maguk tárják elének a módszerből fakadó buktatókat. Például azt, hogy az éppen megkérdézett »esetleges történetet«, a saját narratíváját adja elő a rendszerváltással egy időben vele is megtörtént változásokról, eseményekről, vagy azt, hogy a privatizáció során és az elmúlt tizenöt év során rendkívül sok változás történt a vállalatok-vállalkozások tulajdonosi összetételében, a piaci részesedésük, profiljuk, szerkezetük, folyamatosan változott, vagyis az értelmezési keret állandó változásban volt, változott a kérdezettek erre adott reflexiója is, s mindezt egy visszaemlékezés formájában – sikeres pályájukra visszatekintvén – bocsátják a kutatók rendelkezésére.” (Czakó [2005] 109. o.)

Hasonló aggályokat olvashatunk Gyáni Gábor bírálatában: „Mindazok a tények, melyek Laki és Szalai könyvében szerepelnek, ilyenformán egytől egyig maguktól az érintettektől származó, a vállalkozók önvallomásaiból kiemelt (és gyakori hosszú idézetek formájában közrebocsátott) adatokból keletkeznek. Ezek a tények pedig kivétel nélkül arról szólnak, hogy miként látja magát (múltját és jelenét) a vagyoni erejénél, illetve a kivételes rendelkezési hatalmánál fogva a vállalkozói elitbe tartozó társadalmi csoport vagy kör. Laki és Szalai azt és annyit mond el csupán a mai magyar nagyvállalkozókról, amit és amennyit ők maguk el kívántak és el tudtak mondani önmagukról. Ez a leplezetlenül szubjektív látószög nincs azonban teljesen híján az ellenőrizhető tényeknek.” (Gyáni [2005] 634. o.) Majd később: „Mindenki, akit valamennyire érdekel a valóság, az életút-narratíva forrásanyagát továbbra is a szövegen túli valóság leírására és értelmezésére igyekszik majd kiaknázni. Ami

¹⁰ Wim Swaan kifejezése (Swaan [1997]).

több mint üdvözlendő törekvés. Mégis: ha egyszer már tudjuk – mert erről a tudásról sem lehet teljesen elfelejtkezni – hogy a forrás hangsúlyozottan szöveg, mely e minőségében nem valamely rajta kívüli valóság közvetlen mimetikus tükröződése vagy pusztá kifejeződése, mindenképp számot kell vetni a narratív identitásképzés kényes problémájával is. Ha nem is azért csupán, mert történetesen ez érdekli a kutatót, de főként azért, mert magának a forrásnak az elemzése (és ez irányú kritikája) világíthatja meg, hogy milyen értelemben és milyen (tág vagy szűk) keretek közt referál egyáltalán az életútinterjú a »valóság« tényeire. Ha hiányolok egyáltalán valamit munkájukból, az ennek a forráskritikai elemzésnek az elodázása.” (Uo. 635. o.)

Bírálóink tanácsát megfogadva, az itt közreadott tanulmány készítésekor a korábbiaknál gyakrabban használtuk reprezentatív felmérések adatait a hazai piacfejlődés leírása és elemzése során, vetettünk össze a magyar gazdaság vagy egyes ágazatok állapotát, folyamatait mutató statisztikai idősorokat a terepmunka közben rögzített közlésekkel és érvelésekkel. Nagyobb hangsúlyt kapott a jogi-intézményi környezet bemutatása, hatásainak elemzése is. Mindez azonban nem változtat azon, hogy ez a tanulmány is dokumentált hipotézis, interpretáció, amely legfeljebb az elmélet kirívóan valóságidegen elemeinek korrigálására alkalmas. A bizonyítás erejét itt is csökkenti a reprezentativitás hiánya, továbbá Gyáni Gábor és Czákó Ágnes által joggal kifogásolt elfogult interjúszövegek. A módszer gyengéit reményeink szerint azonban ellensúlyozta a más eszközökkel nem – vagy ilyen alapossággal nem – végezhető leírás és az elemzés.

Átugorható-e a szocializmusról írt fejezet?

Az általunk használt módszer egyik – eddig nem említett – előnye a meglepően hosszú időtáv. Az interjúalanyok többnyire a statisztikai idősoroknál hosszabb, sok évtizedes család-, vállalkozás- és piactörténeteket meséltek el. Az interjúkészítők és alanyok párbeszéde során rekonstruált múltbeli folyamatok jól mutatják, hogy a felhalmozott tudás, készségek és tapasztalatok jelentősen befolyásolták a gazdasági szereplők döntéseit és esélyeit. A rendszerváltás utáni piacfejlődés leírásának és elemzésének ezért döntő feltétele az előtörténet ismerete, a szocializmusbeli piacfejlődés (a piacépítés és -rombolás) bemutatása.

A remélt olvasók jelentős részét azonban valószínűleg nem érdekli egy megbukott kísérlet, a szocialista gazdaság működése.¹¹ Ráadásul – amint ez Gyáni Gábor idézett sorából kiderült – a múltat rekonstruáló szövegeink rendre nem felelnek meg a történészek szigorú módszertani előírásainak.¹² A hasznos időtöltésre vágó olvasó azonban bizonyára tudja, hogy a zavarok, a piacok egy részének tartósan instabil, „torzó” jellege, az elhúzódo, leálló piacfejlődés nem csak a szocialista gazdaság sajátossága. Ilyen jelenségek a piactudás-

¹¹ A tanulmány korábbi változatát a csak rá jellemző alapossággal olvasó Kertesi Gábor hívta fel erre a figyelmemet.

¹² Gyáni Gáborral ellentétben úgy vélem, hogy a közelmúltra vagy éppen a folyamatos jelenre vonatkozó állítások, szövegek jelentős részét nem, vagy csak fogyatékosan lehet a hagyományos forráskritika eszközeivel vizsgálni. Az érvek és ellenérvek ismertetésétől megkímélem az olvasót.

daságokban is előfordulnak. A piacszabályozás, piackutatás vagy éppen a piactervezés iránt érdeklődők érdekes, példákat, megszívelendő történeteket találhatnak a kötetben.

Fogalmak, meghatározások

A társadalmi-gazdasági folyamatok kutatói között nincs megállapodás a piac definíciójáról. Az elemzés tárgya és célja jelöli ki, hogy a piac fogalma a jelenségek és a folyamatok milyen körére vonatkozik.¹³ Minket is gyakorlatias szempontok vezéreltek a kutatás terepének, módszerének és fogalmi keretének kialakításakor.

A kutatás során a piacot időben változó intézménynek vagy szerkezetnek tekintettük.¹⁴ Keletkezésének, épülésének szakaszában a piac tranzakciók rendezetlen halmaza. A keletkezést követi a rendeződés, amikor a tranzakciókban részt vevők hallgatólagos megállapodások vagy állami kényszer hatására elfogadják a piac kiszámítható működéséhez szükséges szabályokat, a tulajdonjogok (*property rights*), a vállalatirányítási jogok (*corporate governance*), a csere és az ellenőrzés szabályait. A piac építése és működtetése (a szabályok kidolgozása és betartatása) ezután az állam, a piaci szereplők és a szereplők önkéntes társulásainak a feladata (*Fligstein [2001]*).

A piacszabályozás körébe soroltunk minden, a piaci szereplők költségeit módosító (növelő vagy csökkentő), általuk önként vagy kényszer hatására elfogadott magatartási szabályt, előírást. A szabályt hozó, kihirdető, a szabályok betartásáért felelős, megszegőit szankcionáló intézmény többnyire az állam, de ezeket a feladatokat elvégezhetik a piaci szereplők társulásai, illetve a szereplők kihirdetett vagy hallgatólagos megállapodásai is. A szabályhalmaz egy része tervezett, ilyenkor a várt, remélt hatás, a piac működésének megváltoztatása (piacépítés, piacrombolás, a piaci szereplők kijelölése, a belépés feltételeinek meghatározása stb.). Az egyéb célból hozott, ám a piaci szereplők költségeit és versenyhelyzetét befolyásoló szabályok, előírások tartoznak a másik részhalmazba.

E felfogás szerint a dereguláció,¹⁵ azaz az állam szerepvállalásának csökkentése a piaci hatások érvényesülésének javára – például privatizáció útján – nem feltétlenül jár szabályozatlansággal és vezet káoszhoz. Ilyenkor ugyanis az állam helyett többnyire a piaci szereplők hallgatólagos vagy dokumentált megállapodásai, szerződésai vagy társulásaik működési leírásai, ajánlásai és kiáltványai szabályozzák (tudatosan vagy önkéntelenül) a piaci szereplők viselkedését.

¹³ „A piac a közgazdászok egyik leggyakrabban használt kifejezése. De ha firtatni kezdjük, kitérünk: mindenki mást ért alatta, s eléggé homályos asszociációk kapcsolódnak hozzá.” (*Kornai [1971] 247. o.*)

¹⁴ „A verseny működése nemcsak bizonyos intézmények megfelelő szervezését kívánja meg, mint amilyen a pénz, a piacok és az információ csatornái – ezek némelyikét a magánvállalkozás sohasem biztosíthatja megfelelően –, hanem mindenekelőtt olyan jogrend meglététől függ, amelyet a verseny megőrzése és lehető legáldásosabb működése érdekében alakítottak ki.” (*Hayek [1991] 66. o.*)

¹⁵ „A dereguláció általános értelemben vett jelentése a megkötések, a szabályok megszüntetése, vagy enyhítése. Közgazdaságtani értelemben pedig többnyire az állami szerepvállalás és/vagy szabályozás csökkentését jelenti. Egyik eszköze lehet például a privatizáció, amely nagyobb teret enged a magánszférának. A dereguláció gazdasági értelemben vett célja a piaci mechanizmusok érvényesülésének jobbá tétele.” (*Ecopedia.hu.*)

Piacfejlődés a szocializmusban

A tervgazdaság felépítése

A hazai piacokon kapható termékek és szolgáltatások jelentős hányadát nemcsak a rendszerváltás, de már az 1948-as kommunista hatalomátvétel előtt is forgalmazták. Interjú-részletek, statisztikai adatok, cégtörténetek mutatják a szocializmus előtti és a szocializmus utáni vállalati méretszerkezetek, termékpályák, vállalatközi együttműködések számos hasonlóságát.¹⁶ Korábbi kutatásaink a vállalkozói mentalitás és tudás több nemzedék közötti átörökítéséről, halmozódásáról tudósítanak (*Laki–Szalai [2004]*). Érdekes és hasznos lenne ezért a szocializmus előtti állapotok bemutatása, a megszakított fejlődés (*Juhász [1991]*, *Szelényi [1992]*) rekonstruálása vagy éppen kizárása.

Erre azonban nem vállalkozunk. Nem rendelkezünk ugyanis az ilyen vizsgálódáshoz szükséges történelmi tudással és készségekkel. Esélyeinket tovább rontaná, hogy az erről a korszakról szerzett adataink nem tervezett gyűjtésből, hanem véletlen, elszórt közlésekből származnak.

A szocializmus utáni piacfejlődést befolyásoló események és folyamatok elemzését az 1948, „a fordulat éve” utáni időszakra korlátozzuk. Ebben az évben ért véget „a forradalmi átmenet a klasszikus [szocialista] rendszer felé” (*Kornai [1993a]* 58. o.). Ezt követően igen gyorsan, egy-két év alatt megvalósult a kommunista párt kizárólagos uralma, a proletárdiktatúra. A kor politikai gazdaságtan tankönyvének jellegzetes szóhasználatával: „Az átmeneti időszakban a »ki kit győz le« elv alapján a gazdasági élet minden területén kibontakozik a harc a szocializmus és a kapitalizmus között. Egyfelől a munkásosztály, valamint a parasztság zöme, másfelől a burzsoázia között antagonisztikus, kibékíthetetlen ellenmondások vannak. Az átmeneti időszakban a proletárállam eleinte a kapitalista elemek korlátozásának és kiszorításának, később pedig a tőkés gazdasági formák teljes felszámolásának a politikáját folytatja.” (*Politikai gazdaságtan [1959]* 398. o.).

A magántulajdonban levő hazai vállalatok a második világháború után is a várható hasznok és a kockázatok összevetése alapján hozták beruházási és fejlesztési döntéseiket, határozták meg a termékszerkezetüket, és alakították ki a vállalaton belüli munkamegosztás (a gyáregységek, műhelyek közötti horizontális és a vertikális kapcsolatok) rendszerét.

¹⁶ A felkeresett piacok közül a cipő-, a nyomdaipar, a borpiac és a gyógyturizmus mai és 1948 előtti történetében találtunk erre érdekes példákat. Aligha véletlen, hogy számos hagyományos termék és szolgáltatás piacának szereplői, illetve érdekvédelmi-szakmai szervezeteik az utóbbi időben gyakran kutatják a vállalat, a piac, az iparág szocializmus előtti történetét, ápolják, újraélesztik a hagyományait.

Jellemző esetben a várható költségek és bevételek összehasonlítása alapján döntöttek arról, hogy mit gyártnak házon belül, és mit vásárolnak az alkatrészek és a félkész termékek piacán. Az értékesítési kapcsolataik kialakításakor, a termékpálya kiépítésekor is hasonló kalkulációk segítségével határoztak arról, hogy a saját értékesítési részlegük vagy a nagy- és a kiskereskedelem juttatja el termékeiket vagy szolgáltatásaikat a vevőkhöz. A kis- és a közepes vállalatok is hasonló elvek alapján szervezték piaci kapcsolataikat, és alakították termékeik vagy szolgáltatásaik kínálatát.

A szovjet gazdasági rendszert másoló hazai tervezők gyökeresen más szempontok szerint építkeztek.¹⁷ Ők Lenin útmutatásait követték, aki szerint a szocialista forradalom feladata „az egész államgazdasági gépezet átváltoztatása egyetlen hatalmas géppé, olyan gazdasági szervezetté, amely úgy működik, hogy az emberek százmillióit egy terv vezesse.” (Lenin [1952] 77. o.) Feltételezték, hogy ebben a hatalmas szervezetben, a szocialista gazdaságban, a működés fajlagos költségei jóval kisebbek lesznek, mint a kapitalista piaci rendszerben voltak. A piac és a vállalat közötti átváltások gyakoriságát és sebességét kívánták növelni. Ronald Coase szavaival: „A termelést a vállalaton kívül az ármozgások irányítják, amit a piacon lezajló tranzakciók sora hangol össze. A vállalaton belül ezeket a tranzakciókat teljesen kiiktatják, és a bonyolult piacszerkezet és az ott lezajló cserék helyébe a vállalkozó-koordinátor lép, aki irányítja a termelést.” (Coase [2004] 58. o.)

A jövő mérnökei oly mértékben hittek a koordinátor, a piacot felváltó vállalaton belüli koordináció hatékony működésében (a szocialista kísérlet sikerében), hogy gondosan elzárták „a szabad piacra való visszatérés” (uo. 65. o.) útját.

A szocialista gazdasági rendszer kiépítésének fontosabb elemei a következők.

◆ **Pártirányítás, rendőri, államvédelmi ellenőrzés.** A tervgazdaság egyik legfontosabb, a korábbi rendszerben ismeretlen intézménye a pártirányítás rendszere volt. Az állami szektor vállalataiban, a mezőgazdasági és az ipari szövetkezetekben, továbbá az államigazgatás szervezeteiben – a községi, városi, a járási és a megyei tanácsokban, a minisztériumokban, a Magyar Nemzeti Bankban és a többi országos főhatóságokban – megalakultak a Magyar Dolgozók Pártjának alapszervezetei. Az alapszervezetek élén álló párttitkár, illetve a nagyobb vállalatoknál, intézményeknél a helyi pártbizottság titkára tagja volt az ügynevezett üzemi negyszögnek,¹⁸ és a vállalatirányítás számos jogosítványával (döntési, véleményezési jogkörökkel) rendelkezett. A vállalati pártszervezeteket, pártbizottságokat a járási, illetve a megyei, fővárosi pártbizottságok (az államigazgatási szervek pártszervezeteit a budapesti pártbizottság) felügyelték és irányították.

A párthierarchia csúcán a központi vezetőség (a forradalom leverése után, 1956 decemberében újjászervezett MSZMP-ben a központi bizottság) állt, de az irányítási, ellenőrzési és kinevezési jogkörök az általa választott politikai vezetőségnél (1956 után

¹⁷ A szovjet gazdaság defektusait, a tervutasításos rendszer működésének súlyos hiányosságait ismerő hazai szakértők ekkor már nem voltak döntési vagy közlési helyzetben.

¹⁸ Tagjai: a vállalat igazgatója, a párttitkár, a szakszervezet titkára és a kommunista ifjúsági szervezet (DISZ, majd KISZ) képviselője.

politikai bizottságnál) összpontosultak. A párt kiépítette és működtette a saját bürokratikus információs, döntés-előkészítési és döntési rendszerét. A központi vezetőség, illetve a megyei és a járási pártbizottságok mellett kiépült rendszer – a pártapparátus – sokban hasonlított az államigazgatás ágazati területi rendszerére. Kettős irányítási hierarchia – és ezzel a hierarchiákat összekötő szálak és strukturális visszacsatolások bonyolult rendszere – jött létre (Csanádi [1980], [1984], [1987], [1995]).

A gyorsan bővülő szervezettel működő és egyre nagyobb hatalmú politikai rendőrség (az ÁVH) is kiépítette hálózatait a gazdaságban (*Törvénytelen...* [1992], Kiszely [2000], *Tabajdi–Ungváry* [2008]). A Kommunista Párt céljait követő és végrehajtó politikai rendőrség megteremtése már a második világháború utolsó hónapjaiban elkezdődött. A rendőri, az ügyészi és a bírói szervezetben is folyamatosan nőtt a kommunista párt befolyása a koalíciós kormányzás éveiben.¹⁹ Ezek az intézmények láthatóan nem vártak pozitív hatásokat a szerves piacfejlődéstől: rendszeresen üldözték és büntették az úgynevezett spekulánsokat és árurejtegetőket.

A kommunista hatalomátvétel után az ÁVH titkos bizalmi hálózatot épített ki a vállalatokban, a minisztériumokban, a bankokban. Referensei és összekötői folyamatosan megfigyelték, és a piaci sikerek helyett a megbízhatóságuk és lojalitásuk alapján értékelték a gazdasági élet meghatározó szereplőinek (vállalati vezetők, minisztériumi hivatalnokok) tevékenységét, teljesítményét. Nyomozást folytattak, büntetőeljárást kezdeményeztek azok ellen, akik megítélésük szerint nem hajtották végre a tervparancsokat, akik „ellen-séges aknamunkát folytattak”, szabotáltak.

- ◆ *A tulajdonviszonyok gyökeres átalakítása.* A tervgazdaság mérnökei döntően átalakították a gazdaság tulajdoni szerkezetét. A kapitalista és a kisárutermelés mértékét, terjedelmét gyorsan és radikálisan csökkentették. A magánszektor felszámolása részletes tervek alapján, alaposan előkészített és egymásra épülő akciók keretében folyt (*Majtényi–Szatusek* [2001]). A több hullámban zajló államosítás során az 1947. júniusi 38 százalékról 1949 decemberében 100 százalékra nőtt az állami szektor részaránya az iparban.²⁰ A nagykereskedelemben 1948 júniusában 16 százalék, 1949 decemberében már 100 százalék volt az állami szektor részaránya. A bányászatban és a közlekedésben 1949 decemberére ugyancsak megszűnt a magánszektor. Ugyanekkor az állami tulajdon részesedése 95 százalék volt a bankszektorban, és a kiskereskedelemben is 20-ról 30 százalékra nőtt (*Pető–Szakács* [1985] 103. o.) „Egyedül a mezőgazdaságban nem játszott számottevő szerepet az állami és a szövetkezeti gazdálkodás.” (Uo.)
- ◆ *A termelés és a kereskedelmi szolgáltatási tevékenységek elkülönítése, önálló vállalatokba (egységekbe) szervezése, a technikai, technológiai, üzemgazdasági optimumot szolgáló átszer-*

¹⁹ A második világháború előtti és alatti hadigazdaság, majd a zsidó magyarok százezreinek kifosztása és haláltáborokba deportálása – noha más ember ellenes ideológiák és tervek alapján zajlott – hozzászoktatta a lakosságot az erőszakszervek aktív jelenlétéhez a gazdaságban. A Vörös Hadsereg erőszakos rekvirálásai, kényszermunka akciói és más beavatkozásai, majd a német nemzetiségűek tömeges kitelepítése is nagyrészt hozzájárultak ehhez a hatáshoz.

²⁰ A szocialista szektorba sorolták az állami vállalatokat és a szövetkezeteket. Az állami szektorba pedig a kizárólagos állami tulajdonban levő és minisztériumi vagy tanácsi irányítás alatt álló vállalatok tartoztak.

vezések, profiltisztítás. A tulajdonviszonyok átalakítása, a pártirányítás és az állambiztonsági ellenőrzés szükséges feltételei voltak annak, hogy rövid idő alatt átalakíthassák a vállalatokat a tervutasításokat²¹ végrehajtó üzemek, gyárak, telephelyek együttesévé.

„Az első időszakban, 1948-ban [az államosított termelővállalatokban] főleg az »ágazatilag idegen« tevékenységi formák elkülönítésére került sor, tehát az iparvállalatokról leválasztották a szolgáltató, kereskedelmi, értékesítési egységeket. Hamarosan megkezdődött az egyes ágazatokon belüli iparági profilok kiválasztása is.” (Pető–Szakács [1985] 113. o.)

Az azonos vagy hasonló termékeket gyártó vállalat részeket, vállalatokat át-, illetve újra szervezték: „Az ekkor megkezdett intézkedésekkel lényegében egy-két év alatt elválasztották egymástól az iparfejlődés során kialakult, a vállalkozói gazdálkodás erősségét jelentő vállalati vertikumok iparágilag elkülöníthető egységeit. A leválasztott részlegekre vonatkozóan háromféle eljárást alkalmaztak. Megfelelő méret esetén önálló vállalatot alakítottak. Amennyiben a részleg nem érte el a szükségesnek ítélt nagyságot, gyáregységként olvasztották be egy hasonló profilú üzembe, vagy gépeinek, berendezéseinek leszerelésével, más cégnek történő átadásával felszámolták. Végül általánosan alkalmazták azt a megoldást is, hogy több hasonló tevékenységű kis egységből – termelési profiljuk egységesítésével – új önálló vállalatot szerveztek.” (Uo. 114. o.)

- ◆ *A termelést koordináló, a termékpályákat kijelölő középirányító szervezetek felállítása.* Az állami vállalatok, szövetkezetek közötti kapcsolatok újonnan kiépített rendszerének is a tervparancsok hatékony végrehajtását kellett segítenie. A *profiltisztított* termelő-, szolgáltatóvállalatokat az ágazati minisztériumok alá rendelt középirányító szervek (igazgatóságok, trösztök) irányították.²² Az úgynevezett tanácsi iparban a vállalatok a megyei tanács (és közvetve a megyei pártbizottság) irányítása alatt álltak.

A gazdaság többi ágazatában is hasonló sebességgel és mértékben zajlott az átalakítás.

- ◆ *Szigorú árszabályozás, majd ártervezés bevezetése.* A piacgazdaságban az eladók és a vevők közötti önkéntes, magánjogi szerződésekben határozzák meg a szállítandó termékek, szolgáltatások mennyiségét, minőségét, összetételét a szállítási határidőt és más paramétereiket. A tervgazdaságban az üzleti partnereket, pontosabban a szerződő feleket a tervezési-irányítási hierarchiában felettük állók irányítók kijelölik. „A vállalatok közötti áruforgalmat az állami tervek alapján készített gazdasági szerződések szabályozzák.” (Politikai gazdaságtan [1959] 644. o.) Sok ezer kiskereskedésből, hagyományos nagy- és kiskereskedelmi vállalatokból, valamint a korábban értékesítéssel, beszerzéssel foglalkozó vállalatrészekből a *kereskedelem* új vállalati és irányítási rendszerét hozták létre. Az állami szektorban a „termelőeszközök adásvétele az anyag- és műszaki ellátás állami

²¹ „Gazdaságunkban a termelés központi irányításának alapvető eszköze a tervutasítások átfogó rendszere. A Minisztertanács, illetve az országgyűlés jóváhagyja a népgazdaság öt éves és éves terveit. Ezek a tervek számos jóváhagyott termutatószám segítségével megszabják az egyes ipari minisztériumok feladatait. A minisztériumok azután ezeket a feladatokat felosztják az ipari igazgatóságok között, azok pedig tovább »bontják« a vállalatok számára.” (Kornai [1957/1990] 9. o.)

²² Lásd erről bővebben: Bauer [1981] 449–465. o., illetve Pető–Szakács [1985] 58–140. o.

tervei alapján megy végbe, amelyek a népgazdaság egységes állami tervezésének elengedhetetlen és igen fontos láncszemei, s szorosan összefüggenek a termelési tervekkel. Az anyag- és műszaki ellátási tervek a megfelelő, s az egyes termelőeszkőfajták termelését és felhasználását előírányzó anyagmérlegeken alapulnak.” (Uo. 643. o.) Ezért azután „Ebben az irányítási rendszerben a termelési eszközöknek nincs valóságos piacuk, hanem az illetékes állami szervek kiutalására, az úgynevezett anyagi-műszaki ellátás keretében jutnak el felhasználóikhoz (a vállalatokhoz) amelyek, ha rendelkeznek is a szükséges pénzzel, csak központilag meghatározott keretek között vásárolhatják meg a szükséges termelési eszközt.” (Berei [1968] 439. o.) Az anyagi-műszaki ellátás e terveit szakosodott, a termelővállalatoktól termelőeszközöket vásárló, illetve nekik eladó kereskedelmi – a kor szóhasználatával – TEK²³ vállalatok, illetve az egymással közvetlenül szerződő termelővállalatok hajtották végre.

A szocialista országokkal folytatott külkereskedelemben az államközi megállapodásokban rögzített mennyiségek és árak alapján készült, a termelőkkel és szolgáltatókkal egyeztetett vállalati tervek alapján kereskedtek. A piacgazdaságok piacain a kereskedelem a vállalati tervek egyeztetése után megkötött, jellemzően bizományosi szerződéseken alapult.

- ◆ *Az ellátási felelősség rendszerének kiépítése.* A fogyasztási cikkek kereskedelmében kiépítették az egy-egy termék vagy termékcsoporthoz forgalmazására szakosodott, többnyire egy-egy megyében vagy a fővárosban tevékenykedő nagy- és kiskereskedelmi vállalatok hálózatát. A párhuzamosságok kiküszöbölésével a tervezők (és a megyei pártbizottságok) meghatározhatták, kit terhel egy áru vagy szolgáltatás esetében az ellátási felelősség. Az „egy termék–egy vállalat–egy megye” modell sohasem vált kizárólagossá. Létezett ugyanis a hasonló elvek alapján szervezett szövetkezeti kereskedelem, és voltak országos – azaz az egész ország ellátásért felelős – nagy- és kiskereskedelmi vállalatok is.
- ◆ *A piacra lépés diszkriminatív korlátozása.* A külkereskedelemben a termelő, szolgáltató magánvállalatok export-import részlegeiből, leányvállalataiból, önálló magán külkereskedelmi vállalatokból, ügynökségekből állami tulajdonban levő szak-külkereskedelmi vállalatokat hoztak létre. A piacra lépést állami engedélyhez kötötték: „1948–1949-ben lényegében a belkereskedelmi vállalatokhoz hasonló módon alakították meg az egyes termékek, termékcsoporthoz exportjára, importjára szakosított állami monopolszervezeteket is. Az első időszakban összesen hét ilyen szervezetet hoztak létre.” (Pető–Szakács [1985] 113. o.)

Ezek az intézkedések és folyamatok az áru- és szolgáltatáspiacok szerkezetét, a termékpályákat jelentősen átalakító különös/egyszeri piacsabályozás részei voltak.

- ◆ *A diszkriminatív piacsabályozás.* A tervgazdaság hatékony működését szolgálta a hagyományos piacsabályozás számos eleme is. Például a kizárólag a kisiparosokra és kiskereskedőkre vonatkozó anyagkiutalás, előírt beszerzési ár, továbbá a telephelyre korlátozott piacra lépési engedély a magánszektorral szembeni diszkriminatív piacsabályozás jellegzetes eszközei voltak (Laki [1998] 20. o.).

²³ A TEK korabeli betűszó, a termelőeszköz kereskedelem rövidítése.

Más szabályok is jelezték, hogy a szocialista tervezdaságban a piacra lépés, illetve a kilépés feltételei (korlátai) jelentősen megváltoztak. Vállalatot, szervezetet – a jelentéktelenné zsugorodott magánszektor kivételével – csak az irányító minisztérium és az illetékes pártszervek engedélyével lehetett alapítani, átszervezni vagy éppen felszámolni.²⁴ A vállalatok termékszerkezetének, kínálatának jelentős módosításához is szükség volt a felsőbb szervek hozzájárulására.

- ◆ *Az önálló érdekvédelmi szervezetek megszüntetése, átalakítása.* A formálissá vált, tevékenységükben akadályozott vállalkozói érdekvédelmi szervezeteket tagságuk önként, vagy kényszer hatására feloszlatta. „A munkáltatói érdekképviselői szervek (a korábban említett GYOSZ mellett, a KOKSZ – a Kereskedők Országos Szövetsége, a TÉBE – a Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete, az IPOK – az Iparosok Országos Képviselőlete) a kötött gazdálkodás kiterjesztésével, az egyre szélesebb körű államosításokkal jelentőségüket, befolyásukat fokról fokra elvesztették, 1948 közepén pedig formálisan is felszámolták magukat (Pető–Szakács [1985] 116. o.).

A terep kutatásunk során felkeresett piacokon is tartós hatásokkal járó, átfogó átalakításokra került sor.

„A szocialista nagyüzemi gazdálkodás sokáig nem tette lehetővé az egyéni gazdálkodást. 1945-ben [a villányi borvidéken] állami tulajdonba vették a Teleki-féle szőlőtelepet, valamint a Montenuovo és Albrecht uradalmi szőlőket. Ezekből szőlészeti és borászati szakiskolát és szőlőoltvány-termelő állami gazdaságot alakítottak. 1961-ben a beremendi, siklósi és villányi állami gazdaságot egyesítették. A rendszerváltásig a Pannonvin borgazdasági kombinát és a Hungarovin a borvidék legnagyobb termelője és forgalmazója.” (Linzenbold [2007] 3. o.)

„A tankönyv előállítás és terjesztése az állam hatáskörébe tartozott. Ebben az időszakban lényegében nem is beszélhetünk tankönyvpiacról. Az előállításától a végfogyasztókhoz történő eljuttatásig tartó folyamatot a »tankönyvellátás« kifejezése írja le a legpontosabban. 1949-ben hozták létre a Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalatot, ami a tankönyvkiadás állami monopóliumát gyakorolta. Közismereti tankönyveket kizárólag a Tankönyvkiadó, a szakképzésben használt szak tankönyveket, illetve felsőoktatási tankönyveket négy másik állami kiadó (a Műszaki, a Medicina, a Mezőgazdasági valamint a Közgazdasági és Jogi Kiadó) is adott ki. Az oktatásban használt atlaszokat, térképeket a Kartográfiai Vállalat készítette.” (Molnár [2008] 3. o.)

„A második világháború kitéréséig felépített gyógyturizmus-rendszer az 1945 utáni államosítások, illetve a szocialista tervezdálkodásra való áttérés folyamán összeomlott. A fürdőzés elkülönült gyógyfürdőzésre és strandszolgáltatásra.” (Zatykó [2007] 3. o.) Itt sem a profit irányította az átalakítást: „Gazdaságosan, önfenntartó módon akkor tud létezni egy fürdő, hogy ha hozzákapcsolódnak a szállodák, kempingek, tehát a szálláslehetőség, a vendéglátás, esetleg szórakozás. A második világháborút követően, tehát a szocializmus építése kezdetén, ezeket a nyereséges tevékenységeket leválasztották a fürdőkről, profiltisztítás címen. A Gellért fürdőszállót külön választották, a Gellért fürdő maradt, a szállót a Belkeres-

²⁴ Lásd erről többek között: Kóhegyi [1980], Laki [1983], Voszka [1984].

kedelmi Minisztériumhoz csatolták. Ez máshol is előfordult. A vendéglátást ugyan próbálták a fürdők üzemeltetni, de különböző elszámolási problémák miatt ez igen nehéz volt.”²⁵

A nyomdaiparban „1948 elején már »mintegy 1000 nyomda- és papíripari feldolgozóipari üzem volt Magyarországon. Az 1948. márciusi államosítások során előbb 22 nyomdaipari vállalat került állami tulajdonba, és ekkor került sor a nagy könyvkiadók, az Athenaeum, a Révai, a Franklin, a Hungária és az Új Magyar Könyvkiadó Vállalat államosítására is. 1949 decemberében azután államosították a közép- és kisüzemeket is. (Csapó [1993] 78. o.)« A kisebb vállalatok egy része eltűnt az államosítások során, túlnyomó többségüket beolvastották a nagyobb szervezetekbe.

A kommunista hatalomátvétel után a nyomdaipar irányításában és vállalatiméret-szerkezetében egymást erősítve érvényesültek a tervutasításokon alapuló gazdaságirányítási rendszer és a kultúra totális (rendőri) ellenőrzésére és befolyásolására törekvő pártirányítás működési elvei. A szocialista gazdaságirányítási rendszer bevezetése, majd többszöri átszervezése közben egy-egy tevékenységre szakosodott nyomdaipari szervezetek alakultak. Ekkor jött létre, főként kisebb és közepes méretű vállalatokból, a megyei nyomdák hálózata is. Ezek a vállalatok a megyei pártbizottságok szoros ellenőrzése alatt álltak, és legfontosabb feladatuk a megyei napilapok nyomtatása volt.” (Laki [2008] 39–40. o.)

Értelmezés – piacfejlődés helyett piacrombolás

Az átalakulás főbb mozzanatait bemutató leírás is jelzi, hogy esetünkben a *Fligstein* [2001] által leírt piacfejlődés fordítottja, a piac tudatos rombolása és korlátozása zajlott drámai sebességgel. A tervezés kiépítésével nem működtek tovább, érvényüket veszítették a tranzakciókban részt vevőknek a piac kiszámítható működéséhez szükséges hallgatólagos megállapodásai. Gyökeresen átalakultak a tulajdonjogok, a vállalatirányítási jogok, a csere és az ellenőrzés szabályai. A piacok működtetésért (a szabályok kidolgozásért és betartásért) kizárólag az állam, nem pedig a piaci szereplők és a szereplők önkéntes társulási feleltek.

Az átalakítások és átszervezések látványos és gyors következménye volt, hogy jelentősen csökkent a piaci szereplők, köztük a szerződésre, számlaadásra jogosult gazdasági szervezetek száma a magyar gazdaságban. Elsősorban a kis- és a közepes méretű vállalatok tűntek el nagy számban. A magánkisiparosok száma 1948-ban 180 087 ezer, 1953-ban már csak 43 491 fő volt (Gervai [1965] 67. o.). A magyar gyáripar mintegy 4600 gyártelepét 1950-re 1427 gyáripari vállalatba vonták össze (*Statisztikai évkönyv* [1957] 125. o.). Nem volt olyan szektor a magyar gazdaságban, ahol ne csökkent volna jelentősen a vállalatszám. Így alakult ki a „fordított piramis” (*Schweitzer* [1982]), a kevés nagyvállalat által uralt magyarországi vállalati méretszerkezet.²⁶

²⁵ Interjúrészlet (korábban a gyógyfürdőkért felelős hivatalnok, 2006).

²⁶ Hasonló folyamatok zajlottak le a külkereskedelemben, ahol egy-egy termék vagy termékcsoport kivételére és/vagy behozatalára szakosodott vállalatokat hoztak létre.

A terepkutatás során felkeresett piacok, iparágak sem lógtak ki a sorból. A nyomdaiparban például az átalakulás a vállalatok számának az átlagosnál is gyorsabb csökkenésével járt együtt: 1955-ben a korábbi körülbelül 1000-rel szemben mindössze 56 nyomdaipari cég működött az országban (*Statisztikai évkönyv* [1957] 113. o.).

Következmény – eltérő mértékű piacrombolás

A piaci kapcsolatok visszaszorítására tett jelentős erőfeszítések, a tudatos és széles körű piacrombolás ellenére sem szűnt meg a tömeges és rendszeres árucsera a szocialista gazdaságban. A rombolás mértéke (hatása), a piaci koordináció visszaszorulása jelentősen különbözött az egyes piacokon.

Kemény István a rombolás mértéke szerint különbséget tett a hatósági, a valóságos és az árnyékpiacon között: „A hatósági piacon a termék és a munkaerő áruformát ölt: mindkettőt eladják és vásárolják. Árukat azonban a központ szabályozza. A pénz tehát az elosztás egyszerű elszámolási eszköze, az árak látszatárak (elszámolásieszköz-árak): nem alkuban alakulnak ki. A valóságos piacon – legalizáltságának és regisztráltságának fokától függetlenül – értékeket (termékeket és munkát) adnak el és vásárolnak, tevékenységei nem tartoznak a központosított tervezés elosztás rendszerébe, hanem attól függetlenek, árai alkuban alakulnak ki. Az árnyékpiac tevékenységei a központosított elosztási rendszer részei, azzal a megkülönböztető vonással, hogy két árú van: egy nominális (hatósági) és egy valóságos. A fogyasztó az árnyékpiacra nem plusztevékenységet vagy plusztőkebefektetést fizet meg, hanem az elosztási rendszer keretében végzett tevékenységért fizet felárat.” (*Kemény* [1992] 231. o.)

Kornai János a szocialista rendszerről írt könyvében egy jól szerkesztett keresztábrában foglalta össze a vevők és az eladók közötti tranzakcióknak, tranzakciótereknek a szabályok, az előírások, utasítások és tiltások által megkülönböztetett, elválasztott típusait (*Kornai* [1993a] 132. o.). A klasszikus szocializmusban az állami vállalatok közötti forgalmat „alapjában véve a bürokratikus koordináció mechanizmusa szabályozza” (Uo.) A tranzakciók egy részénél – elsősorban az állami vállalatok közötti forgalomban – a vevő ugyan pénzt adott a termékért vagy szolgáltatásért, de a cserepartnereket, a szállított/átvett termékek vagy szolgáltatások mennyiségét és árát, a szállítási határidőt a tervező (az állam) határozta meg. A háztartások és a formális magánszektor közötti tranzakciók blokkjában viszont „alapvetően a piaci koordináció működik”, noha „még itt sem érvényesül tiszta piaci koordináció, gyakori a hatósági beavatkozás, elsősorban az árakba.” (Uo. 133. o.)

Soós Károly Attila – Keményhez hasonlóan – a horizontális kapcsolatokat, tevékenységcseréket elemezve, megkülönböztette a szocialista gazdaságbeli piacot és a termékcserét: „annak, hogy piacról beszélhessünk, elemi feltétele, hogy a tranzakciókat ne tervutasítások határozzák meg. A parancsvégrehajtás még akkor sem piaci aktus, ha formálisan adásvétel.” (*Soós* [1986] 61. o.) *Polányi* [1976] és *Hunyadi* [1985] állításait felhasználva, különbséget tett továbbá a nem árszabályozó és az árszabályozó piacok között, „amelyek között is lehetnek átmeneti fokozatok.” (Uo. 60. o.)

Soós szerint „A tervutasításos rendszerben persze általában a fogyasztási javak értékesítésére, szolgáltatások nyújtására is adnak utasításokat. Az azonban nyilvánvaló, hogy itt a vevő – a fogyasztó – számára a kérdéses tervutasítás nem jelent jogcímet a jószág vagy szolgáltatás megszerzésére, az egyes fogyasztó számára semmit sem jelent. Az értékesítésre vonatkozó tervutasítás valójában csak a termék (szolgáltatás) felkínálására utasít, és így kínálatról van szó. A kínálattal szemben a fogyasztói piacon kétségtelenül kereslet áll, és ekvivalenciák – árak – is vannak. Általában minden feltétel együtt van ahhoz, hogy piacról beszéljünk, de természetesen nem árszabályozó piacról.” (Uo. 61. o.)²⁷

A termelési eszközök esetében „két fő tényező miatt nem lehet általános érvénnyel piacról beszélni: az egyik a tendenciáját tekintve erős monopolszervezettség, a másik a termékforgalmazás tervutasításokkal való szabályozása” (uo. 65. o.). Az itt zajló alkudozásokat és megállapodásokat Soós sem tekintette piaci tranzakciónak. „Az egyes ügyletek számos részkérdése vállalatközi egyezkedés tárgya marad, ez az egyezkedés azonban semmiképpen nem fér bele a piac fogalmába. Alkudozásokat jelent – műszaki paramétereikről, minőségről, szállítási határidőkről és ritkán (az említett burkolt formában) árakról. ... a magasabb szintek között még kevésbé lehet piacról beszélni, itt inkább többé-kevésbé monopolizált, felsőbb utasításokkal részben szabályozott cserefolyamatok vannak, amelyek természetesen alkuviszonyokat foglalnak magukba.” (Uo. 69. o.)

A piacok részleges újjáépítése és visszaépülése – 1. Reformok

A neves szerzők osztályozásai, osztályozási kísérletei az átalakítás vártnál lassúbb üteméről, megtorpanásáról, a nagy kísérlet félbemaradásáról tudósítanak. Az ismétlődő tervezési és szabályozási kudarcok hatására nemcsak a rendszert leíró-elemző közgazdászok, de a rendszer tervezőinek egy része is hamar felismerte (noha nem feltétlenül hangoztatta), hogy Lenin és nyomában a szovjet gazdasági modell tervezői és teoretikusai tévedtek, amikor reális célként tűzték ki a piac, az ármechanizmus általános kiiktatását. A piacrombolás után is léteztek, egymás mellett működtek viszonylag fejlett piacok, „piacmaradékok” vagy éppen „piacroncsok”.

A szocializmus történetét végig kísérte a vita a piac szerepéről, a piaci koordináció kívánatos és lehetséges mértékéről (a marxista-leninista ideológia nyelvén az értéktörvény szerepéről), a szocialista gazdaságban.²⁸ A vita egyes résztvevői a piaci koordináció terét növelő gazdaságirányítási rendszer bevezetését, átfogó gazdasági reformot²⁹ javasoltak (Szamuely [1986], Kovács [1997]).

²⁷ Soós szerint a nem árszabályozó piac bonyolítja a munkaerő allokációját is ebben a gazdasági rendszerben.

²⁸ Ez a vita, amely az oroszországi szovjethatalom első éveitől a szocialista világrendszer 1989-es összeomlásáig tartott, ugyancsak nem tárgya tanulmányunknak. Az uralkodó ideológia módosulásaival sem foglalkozunk. A vita hazai vonatkozásairól lásd például Berend [1988], Szamuely [1986], Kovács [1997].

²⁹ Reform: egy meglévő gazdasági, politikai, szervezeti stb. forma nem radikális átalakítása, korszerűsítése (Nagylexikon [2002] 357. o.).

A magyarországi tervgazdaság működését leíró kutatók³⁰ kezdettől erős kapcsolatot találtak a piacépítés és a gazdasági reformok, illetve a piacrombolás és a reformok hiánya, a reform határozatok visszavonása között.

A reformok és ellenreformok magyarországi története újabb és újabb adalékokkal erősítette, igazolta ezt a tételt.

- ◆ 1953-ban – a Nagy Imre miniszterelnök által meghirdetett új szakaszban – a gazdaságpolitika irányítói leállították a termelőszövetkezetek erőszakos szervezését, majd a magánparaszti gazdaságok újjáépülését, és ezzel a piaci viszonyok erősödését támogató szabályozást vezettek be.
- ◆ 1957 első hónapjaiban, amikor kisebb reformot hajtottak végre, a legális magánszektor megerősítésétől, a kereskedelem és a szolgáltatások piacaira lépő új magánvállalkozóktól remélték a várható munkanélküliség negatív hatásainak a mérséklését (Varga [1971] 151–197. o.).
- ◆ 1957 második felében a gazdasági reformot leállították, és a párt ideológusai éles támadást intéztek a reformpárti közgazdászok ellen.

A piacépítést a piacrombolás újabb hulláma követte Magyarországon. A legális magánszektor támogatását felváltotta a korlátozás és kiszorítás (Laki [1998] 29–34. o.). Az 1959–1961-es időszakban a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása (Donáth [1977] 131–177. o.), majd az 1962–1964 közötti iparátiszervezés (Voszka [1984] 13–130. o) során a hatalom birtokosai széles körben váltották fel a vállalaton belüli koordinációval a piaci koordinációt. Akár az ötvenes évek elején, ekkor is tömegesen érvényüket veszítették a piaci szereplők (vállalatok) hallgatólagos megállapodásai, átalakultak a tulajdonjogok, a vállalatirányítási jogok, a csere és az ellenőrzés szabályai.

A központilag vezényelt piacrombolás a várt javulás helyett ekkor is a hatékonyság romlásával járt, esetenként súlyos koordinációs zavarokat okozott. „A kollektivizálás befejezése megsokszorozta, mert az egész ország területén reprodukálta azokat a sajátos üzemi nehézségeket, amelyek szükségképpen kísérik a kisüzemek gyors összevonását nagyüzemi keretekbe. A termelés alapvető tényezői közötti összhang megbomlása, illetve hiánya jellemezte a befejező szakaszt és az ezt követő éveket.” (Donáth [1977] 179. o.)

„Az átszervezésekről... azt mondhatjuk, hogy a célkitűzésekkel ellentétben nem tudták megállítani és visszajára fordítani a kedvezőtlen folyamatokat, és nemcsak az átrendeződés idején, hanem a következő években, 1967-ig sem teremtettek olyan feltételeket, amelyek a gazdálkodás ugrásszerű javulását eredményezték volna.” (Voszka [1984] 141. o.)

- ◆ Az 1968. évi gazdasági reform, amit a súlyosbodó ellátási zavarok, valamint a gazdasági növekedés lassulása miatt vezettek be, újból jelentősen növelte a piaci koordináció szerepét, súlyát a magyar gazdaságban.

³⁰ Sztálin halála (1953. március 5.) után jelentek meg az első elemző cikkek az állami-szövetkezeti szektor működéséről (Bródy [1956], Kornai [1957/1990], Balázsy [1954], Péter [1954], [1956]).

Az állami-szövetkezeti szektor átfogó reformjának a piacfejlődésre gyakorolt hatásait így foglalta össze egy nemzetközi konferencián 1990-ben tartott előadásában Lányi Kamilla: „1968-ban annyi történt, hogy a termelés mennyiségére és választékára, a beszerzésre és az értékesítésre, a munkaerő létszámára, a beruházásokra szóló tervutasításokat megszüntették, a kötelező anyag- és termékelosztás helyébe a kereskedelem valamilyen formája lépett, többé-kevésbé szabad partnerválasztással. A belső piaci árak egy részét felszabadították. Átlagos szinten rögzítették a forint árfolyamát, és a termelők, illetve felhasználók megszabhatták a külkereskedőnek exporteladásuk, illetve importbeszerzésük minimális árszintjét, a vállalatok a nyereségük egy részét a bérek kiegészítésére, egy másik részét saját döntésük szerinti beruházásokra fordították. ... Két év múlva még annyi történt, hogy felszabadították néhány mezőgazdasági termék kötött forgalmát, és megengedték a mezőgazdasági üzemeknek, hogy egymásnak gabonát és saját keverésű takarmányt adjanak el.” (Lányi [2007] 131. o.)

Az 1968-as reform az állami szektoron kívüli piacszabályozás számos kötöttségét is megszüntette: „A kisiparosok más vállalatokkal egyező feltételekkel vásárolhattak nyersanyagokat, alkatrészeket. A gépek beszerzésével kapcsolatos korlátozások is csökkentek. A magánvállalkozók számukra korábban tiltott piacokon is megjelenhettek: elsősorban a személy- és teherfuvarozó kisiparosok száma nőtt gyorsan 1968 után.” (Laki [1998] 37. o.) Hasonló folyamatok zajlottak a kiskereskedelemben és a vendéglátóiparban is.

Az 1968-as reform egy, a köztulajdont és a magánműködést kombináló, új vállalkozási forma, a termelőszövetkezeti melléküzemág gyors elterjedését is magával hozta. A melléküzemek beléphettek egyes, addig csak az állami-nagyszövetkezeti szektor vállalatai által uralt piacokra. Elsősorban az ipar számára gyártottak alkatrészeket, részegységeket.³¹

Lányi Kamilla korábban már idézett előadásában említi, hogy „Ez a kevés azonban elég volt ahhoz, hogy számos részpiac szülessék, és a vállalatok között versenyhelyzetek alakuljanak ki. ... A reform elég volt ahhoz is, hogy apránként kiterjedt – legális és illegális – második gazdaság alakuljon ki, amely többek között a falusi iparosítás legfőbb bázisává vált, annak ellenére, hogy több büntetőhadjárat indult e jelenség ellen.” (Lányi [2007] 131. o.)

- ♦ 1973-ban a párt legfelső testületei leállították a reformot (Berend [1988] 306–316. o.). Nem állították vissza a tervutasítások rendszerét, de központi elvárásokkal, például az ellátási felelősség kiterjesztésével, a szabályozóalkukkal (Antal [1985] 277–285. o.), vállalatcsoportok, elsősorban a kiemelt nagyvállalatok pozitív diszkriminációjával (Csanádi [1984] 105–134. o., Szalai [1981] 56–71. o.), a vezetők politikai elvek alapján történő kiválasztásával növelték a gazdaságirányítás központjainak beavatkozását, befolyását a vállalati döntésekre. Államosítani próbálták a szövetkezeteket, kiszorító kampány indult az állami és magánkezdeményezést kombináló üzem- és tulajdonformák (hibridek) ellen (Rupp [1973], [1983]).

³¹ „1969–1971-ben a melléküzemágak száma robbanásszerűen emelkedett, a mezőgazdasági szövetkezetek kibocsátásában a nem mezőgazdasági termelés súlya az 1965. évi 9,6-ról, 1971-re 22,8 százalékra nőtt (Rupp [1983] 44. o.)” (Laki [1998] 38. o.)

- ◆ A nyolcvanas években – hosszú szünet után – elsősorban a fokozódó gazdasági nehézségek hatására, újra jelentős gazdasági reformokat hajtottak végre. Az állami szektorban számos piacépítő intézkedést hoztak: „több nagyvállalatot szétszedtek, másokat engedtek szétválni, vagy leányvállalatokat szervezni. (1982–1986-ban ezen a módon körülbelül 300-zal nőtt az iparvállalatok száma) született néhány új külkereskedelmi vállalat (kereskedőház), társulás is” – olvashatjuk *Lányi* [1974] tanulmányban.

„De csak 1985-ben kapták vissza az állami vállalatok nagyjából ugyanazt az önállóságot (kicsivel többet), amelyet 1968 óta fokozatosan elvettek tőlük. Ekkor indult meg a későbbi privatizációs folyamat is azzal, hogy az állami vállalatok egy részét kivonták a felügyelő minisztériumok irányítása alól, vállalati tanács, illetve a dolgozók közgyűlésének irányítása alá helyezték, és körülírták, hogy az irányító hatóságoknak egyáltalán miféle jogaik lehetnek a vállalattal szemben. 1986–1987-ben kereskedelmi bankokat alapítottak, oldani kezdték a monopóliumokat a pénzintézetek, a külkereskedelem, a nagykereskedelem körében. 1988-ban megszületett a társasági törvény, 1989-ben az úgynevezett átalakulási törvény, amely az állami vállalatok spontán privatizációjának az alapjává vált, még 1988-ban, a valóságos gyakorlat némi megelőlegezésével kimondták, hogy ezentúl bármely gazdálkodó szerezhethet külkereskedelmi jogot, 1989-ben pedig megkezdődött az import liberalizálása.” (*Lányi* [2007] 133. o.)

A nyolcvanas évek reformjai javították az állami-szövetkezeti szektoron kívüli vállalatok, vállalkozások piacra lépésének feltételeit is. Például: „[E]gyszerűsítették az iparjogositványok kiadását, 14-re csökkentették a mestervizsgához kötött szakmák számát. Az addig a magánszektor elől elzárt piacokra, az áru- és személyszállításra is kiterjesztették a magánkisipar tevékenységi körét.” (*Berend* [1988] 430. o.)

A piacrombolás és építés fontosabb időszakait az 1. táblázatban foglaltuk össze.

1. TÁBLÁZAT ■ A piacrombolás és építés fontosabb időszakai Magyarországon

	Az első piacrombolás utáni állapot	1968-as reform	Ellenreform a hetvenes években	Reform a nyolcvanas években
Tulajdonviszonyok	Államosítás, szövetkezetesítés, sorvadó legális magánszektor	Korlátozott liberalizálás a legális magánszektorban, hibridek	Kísérlet a szövetkezetek államosítására, támadás a hibridek ellen, vállalati összevonások	Kisszövetkezetek, állami vállalaton belüli vállalkozások
Vállalatirányítás	Tervutasítás, irányítási hierarchia	A tervutasítás megszüntetése	Burkolt tervirányítás, elvárások, szabályozóalku	Vállalati tanácsok
A piacra lépés engedélyezése	Állami monopólium	Változatlan	Változatlan	Szabad vállalatalkítás
Piacszabályozás a magánszektorban	Diszkriminatív	Csökkenő diszkrimináció	Növekvő diszkrimináció	Majdnem egyenlő feltételek
Árszabályozás	Hatósági (terv) árak	Szabad (piaci) árképzés körének bővítése	Változatlan	A hatósági ár kivétel
Termékáramlás az állami-szövetkezeti szektorban	Anyagi-műszaki ellátás, ellátási felelősség	Termék-nagykereskedelem, az ellátási felelősség visszaszorulása	Az ellátási felelősség erősödése	Az ellátási felelősség kivétel

*A piacok részleges újjáépítése és visszaépülése – 2.
Rejtett piacépülés, piacon hasznosítható készségek és kapcsolatok felhalmozása*

Rövid történeti áttekintésünk azt jelzi, hogy a reformoknak Magyarországon fontos szerepük volt abban, hogy az ismétlődő piacrombolások ellenére számos termék- és szolgáltatás piac működött a szocialista gazdasági rendszerben. A szocializmus reformjai így a rendszer összeomlása után megkönnyíthették, gyorsíthatták a hazai piacgazdaság kiépülését.

A szocializmus reformjainak hatásairól, jelentőségéről eltérően vélekedtek, vélekednek a korszak kutatói. Vannak, akik szerint a „gazdasági reformokat soha nem szabad hatáskorú gazdasági változásként elgondolni” (Klaus–Triska [1994] 482. o.).³² Fontos érvük, hogy a rendszerváltás után a piaci tranzakciók rendezetlen halmazai nemcsak az úgynevezett reformországokban,³³ de rövid időn belül ott is állami előírásokkal, illetve a szereplők közötti megállapodások által szabályozott piacokká alakultak, ahol korábban nem volt gazdasági reform és a piac működését következetesen tiltották.³⁴ Másként: nemcsak és nem feltétlenül a reformok, hanem a szocialista gazdaságban, társadalomban zajló egyéb folyamatok is gyorsíthatják a rendszerváltás utáni piacfejlődést.

A gazdasági reformtól független tényezők közé soroljuk a folyamatos, rejtett piacépülést – a második gazdaság térnyerését. A rendszerváltás utáni gyors piacfejlődés további fontos előzménye volt, hogy az állami-szövetkezeti szektorban folyamatosan nőtt a tervgazdaság működési zavarainak ellensúlyozását, a szabályozási kudarcok kiküszöbölését szolgáló, a vállalatok közötti kapcsolatok biztonságos működését segítő, javító eljárások, harcmódorok, rutinok, kapcsolatok, tapasztalatok halmaza. Ma már tudjuk, hogy ennek a felhalmozott tudás-, kapcsolati és kulturális tőkének jelentős részét a tulajdonosaik – noha nem tervezték – a piacgazdaságban is jól hasznosították (Laki–Szalai [2004] 129–157. o.).

A 2. táblázatban csoportokba soroltuk a piacfejlődés tereit. Magyarországon a reformok és a reformoktól jórészt független tényezők egyaránt hozzájárultak a piacok fejlődéséhez (A, B, C, D blokkok). A reformok által nem érintett országokban – például Romániában vagy Bulgáriában – az A és a C blokk jórészt üres maradt, és a rendszerváltás utáni gyors piacfejlődést a B és a D blokkba sorolt folyamatok magyarázzák.

2. TÁBLÁZAT ■ A piacépítés és piacépülés terei

	Reform, tudatos piacépítés	Folyamatos, rejtett piacépülés, piacgazdaságban hasznosítható készségek, tapasztalatok és kapcsolatok
Az állami-szövetkezeti szektort érinti	A	B
A legális és az illegális magánszektort érinti	C	D

³² Mások óvatosabban fogalmaznak: a korábbi reformtapasztalat és a külföldi befektetések későbbi elismerése közötti viszony nem olyan erős, mint gondolnánk (the relationship between previous reform experience and subsequent legitimization of FDI is not as strong as one might expect) (Bandelj [2008] 87. o.).

³³ Lengyelország, Magyarország, Jugoszlávia, rövid ideig Csehszlovákia tartozott ebbe a körbe.

³⁴ Kiss [2004], Krystanovskaya–White [1996], Lampl [1999], Sorbán [1999].

Piacépülés a magángazdaságban

A továbbiakban piacépülésnek ezeket a reformoktól független, a nem reformált szocialista országokban is zajló, megfigyelhető folyamatait tekintjük át.³⁵ Ennek fontos része volt, hogy illegális magán- vagy félig magánvállalkozások léptek piacra, hoztak létre piacokat.³⁶ (3. táblázat D és esetenként B blokkja).

Az ilyen vállalkozások egy része az állami szektorba települve lépett piacra. (Juhász [1991], Zsille [1988], Kenedi [1981]. A kutatás során készült interjúkban, esettanulmányokban erre számos példát találtunk Magyarországon a nyolcvanas években „annak ellenére, hogy a tankönyvkiadás 1991 előtt állami monopólium volt, már ... voltak olyan, a közoktatásban használt kiadványok, amelyeket nem a nagy állami kiadók adtak ki. Megyei pedagógiai intézetek műhelyeiben, vállalkozó szellemű pedagógusok által alapított gmk.-kban [gazdasági munkaközösségekben] már a nyolcvanas években születtek tanulást, tanítást segítő kiadványok, például munkafüzetek, gyakorló füzetek, tanári segédletek. Ezek egy része szervesen kapcsolódott a nyolcvanas évek második felében megindult pedagógiai kísérletekhez, illetve ahhoz, az ekkoriban egyre erőteljesebbé váló igényhez, mely szükségesnek érezte a hagyományostól eltérő szemléletű, alternatív pedagógiai irányzatok szellemiségének megfelelő tankönyvek bevezetését az oktatásba.” (Molnár [2008] 65. o.)

A magánvállalkozások másik nagy csoportja az állami-szövetkezeti szektortól elkülönült piacokon tevékenykedett. Ilyen piacépülés zajlott a Villányi borvidéken. „A hetvenes évek végén is volt már bizonyos fokú borturizmus, „kóstolgattak, és vettek egy kis kanna bort. Az első pincevendégek, akik „elkezdték vándorolni a pincesoron, nem úgy, mint most, hanem egy-két ember (...), zömében külföldiek, inkább Németországból, akik innen lettek kitelepítve, azok jöttek ... körülnézni, vásárolni, kóstolgatni.” A nyolcvanas évek végén harkányi üdülővendégek, németek meg lengyelek jöttek és „láttuk, hogy élvezik azt, hogy kapnak egy-egy pohár bort, és zsíros kenyeret, mert nem volt melegkonyhánk” (Linzenbold [2007] 7. o.).

A kutatásunk során megismert Struktúra Nyelviskola a két harcmodort egyszerre alkalmazta (Laki [2006a], [2006b]). A szoros barátságon és kölcsönös bizalmon alapuló szervezet (csapat) nem volt címmel és adószámmal rendelkező, bejegyzett szövetkezet vagy magánvállalkozás. Működése – az emlékezők szerint – joghézagokon alapult: „mi eladtuk magunkat tulajdonképpen cégeknek, és azok arra az időre minket vagy alkalmazásba vettek, vagy megbízási szerződést kötöttek velünk, vagy valamilyen címen, ablakmosás, vagy mit tudom én milyen címen, fizették ki a honoráriumot” (interjúrészlet, tanszékvezető egyetemi tanár, korábban nyelvtanár). Ezen a módon kerültek kapcsolatba az újságíró-szövetséggel, illetve a Hazafias Népfronttal. Mindkét helyen több nyelvtanfolyamot tartottak, részben a két szervezet tagjainak, munkatársainak részben olyanoknak, akik értesültek a tanfolyamokról. A résztvevők által befizetett tanfolyam díjából fedezték a teremléteret és az oktatás más költségeit. A szolgáltatást igénybe vevők a csapatot nyelviskolának látták, ám

³⁵ A bevezetőben említettük, hogy a második gazdaságról az interjúkból nyert nem tervezett (esetleges) információkat a szakirodalomból nyert tudással egészítjük ki.

³⁶ Kemény István a szektort nem regisztrált gazdaságnak nevezte úttörő tanulmányában (Kemény [1992]).

az adóhivatal csupán egyéni magánvállalkozókról tudott: „négy fiatal tanár, akik ebben a tanfolyamban tanítottunk, beírtuk, hogy 18 200 forintot abban az évben kerestünk, és ki is vetettek ránk, mondjuk, 404 forint adót, amit mi be is fizettünk. De úgy tettünk mind a négyen, mintha magányosan otthon tanítgató tanárok lennénk” (interjúrészet, tanszékvezető egyetemi tanár, korábban nyelvtanár).

A piaczgazdaságban hasznosítható készségek, tapasztalatok és kapcsolatok felhalmozódása az állami-szövetkezeti szektorban

A szocialista döntéshozók a kezdetektől pontatlanul tervezték, és rossz hatékonysággal működtették a horizontális (vállalatok közötti) kapcsolatokat, határozták meg a központilag elosztott termékek útját a termelőktől a felhasználókig. A hivatalos politikai gazdaságtani tankönyvek írói szerint ezeket a szabályozási és tervezési kudarcokat a vállalatok vezetőinek képzetlensége, illetve fegyelmezetlen magatartása okozta: „a szállítások terén számos esetben még lényeges fogyatékoságok tapasztalhatók, amelyek a kereslet figyelmen kívül hagyásában, a szerződések feltételeinek be nem tartásában jutnak kifejezésre” (*Politikai gazdaságtan* [1959] 644. o.).

Egyes, a rendszer működését leíró és kritikusan elemző közgazdászok viszont hamarosan nem a tervfegyelem hiányában, hanem a gazdaság szereplői, főként a vállalatok közötti kapcsolatok működési zavaraiiban látták e fogyatékoságok okát. Felismerték, hogy a tervutasításokkal és központi ösztönzőkkel vezényelt rendszerben a vállalatok – ha teljesíteni akarták a tervet – arra kényszerültek, hogy ápolják és fejlesszék követlen és rendszeres informális kapcsolataikat vevőkkel és szállítóikkal.³⁷ A gondosan kiépített és ápolott kapcsolatok lehetővé tették, hogy „a szállítások sok fontos részletkérdéséről a vállalatok állapotok meg” (Soós [1986] 67. o.) Kornai János említi az ötvenes évek tervutasításos rendszeréről írt könyvében, hogy a cipőiparban „A [termelési] program végleges összeállítása előtt pedig összehívják a kereskedelem és a gyárak képviselőinek közvetlen megbeszélését, az úgynevezett börtetárgyalást, amelyen a gyárak és a nagykereskedelem képviselői megállapodnak a részletekben. Csak ezután kerül sor a program végleges rögzítésére.” (Kornai [1957/1990] 24. o.)

Az újratermelődő működési zavarok káros hatásait csökkentő vállalati, szövetkezeti stratégia jellegzetes, gyakori formái az állami-szövetkezeti szektorban a következő pontokban foglalhatjuk össze.

1. **Önellátás, vertikális terjeszkedés.** Az állami vállalatokat, szövetkezeteket főként az alkatrészek, féltermékek hiánya kényszerítette az önellátásra, a vertikális terjeszkedésre,

³⁷ „Ha pedig a vállalatot csak mint a gazdaságban végbemenő anyagi transzformáció szervezeti keretét tekintjük, s nem ismerjük el másféle szerepét, mint azt, hogy az anyagi transzformációkkal kapcsolatos elkülöníthető és maguktól is elkülönülő részfeladatok hordozója, akkor a vállalatok kölcsönös informatív és érdekkapcsolatait úgy lehet értelmezni, mintha csak a szervezeti forma specifikus szükségleteit elégítenék ki. A legtöbb vállalat azonban mindenkor úgy igyekszik alakítani ezeket a kapcsolatokat, hogy közben kijelölje, érvényesítse, sőt ha lehet, javítsa pozícióját a többi vállalathoz képest.” (Lányi [2007] 105. o.)

tevékenységük diverzifikálására. Az alkalmi és a tartós önellátás, amelynek célja a vevő kiszolgáltatottságának csökkentése, a piac kerülése volt,³⁸ a tervgazdaság felépítése után rohamosan terjedt az állami-szövetkezeti szektorban. Még a nyolcvanas évek kutatásai is azt jelezték, hogy „a javító, karbantartó tevékenység jelentős létszámot köt le”, hogy „az ipari termelést kiszolgáló, az ipari termelés feltételrendszerét és hátterét képviselő szolgáltatótevékenységek területén a munkamegosztás nem fejlődött a kívánt mértékben, ezeken a területeken az iparvállalatok önellátása a kívánatosnál nagyobb” (Bagó [1985] 103–104. o.)

Az önellátásra létrehozott termelő-szolgáltató kapacitásokkal a vállalatok elsősorban a szállítói piaci erőfölényét csökkentették. Ha az ilyen feladatokra felállított részlegeikben időről időre szabad kapacitások keletkeztek, igyekeztek ezeket a piacon értékesíteni.

A házinyomdák például eredetileg a szállítási határidők csökkentését, a vevő kiszolgáltatottságának enyhítését szolgálták. „Utólagos becslések szerint több száz, különböző méretű, eltérő műszaki-technikai állapotban levő házinyomda működött az országban. Nemcsak a minisztériumok és országos hatóságok, de a városi és a megyei tanácsok és a nagyobb vállalatok is működtettek házinyomdákat. Elsősorban a nagy nyomdák rugalmatlansága, a hosszú szállítási határidők és a kisebb rendelési tételek rendszeres hátrasorolása vagy elutasítása miatt hoztak létre ilyen szervezeti egységeket.” (Laki [2008] 40. o.) A jelentős kapacitásokkal rendelkező házinyomdák azonban fokozatosan beléptek a nyomdai piacra. Külső megrendelőknek is szállítottak – ezzel is növelve a tulajdonos bevételeit vagy illegális tranzakciók esetében a nyomda vezetőinek és dolgozóinak a jövedelmét.

2. *A műszaki-technikai okból végrehajtott profiltisztítás hatásainak csökkentése – új termékek, szolgáltatások, termelési ágak telepítése.* A tervutasításos gazdaságirányítási rendszer hatékony működését szolgáló profiltisztítás, a profilidegen tevékenységek elkülönítése, az ellátási felelősség számonkérését szolgáló „egy termék–egy vállalat–egy megye” modellt követő kereskedelmi szervezet gyakran törékeny és rossz hatékonysággal működő vállalkozói kapcsolatokat hozott létre. Tovagyűrűző működési zavarokat okozott, hogy az eladói oldalon monopol- közeli monopolhelyzetben levő vállalatok vevőként hasonló szerkezetű szállítók erőfölényével számolhattak. A mesterségesen szűkített termék kínálat miatt a termékfejlesztés különösen kockázatosnak bizonyult. Az új termékek, eljárások bevezetésének kudarcai vagy késedelmei, más vállalatok által kínált helyettesítő termé-

³⁸ „Ilyen körülmények között sok vállalatnál tartós önellátásra, a kooperációs kapcsolatok minimalizálására rendezkedtek be. Nem kivételes, hanem jellemző az olyan vállalat, amelyik saját öntödével, szerszámüzemmel, asztalosműhellyel rendelkezik. Nem ritka a túlméretezett, kapacitásait csak időről időre kihasználó javítóműhely stb. Az ilyen, elsősorban a vállalat vertikálisitását növelő fejlesztésekkel évtizedes gondokat igyekeztek megoldani. Eközben azonban nemritkán újat is teremtettek, hiszen így az előadó erőfölénye továbbra is érvényesül, csak más anyagot, gépet, munkaerőt kell beszerezni. Ha ez sem hoz megoldást, akkor be kell érniük az *alkalmi önellátás* korántsem olcsó formáival is. Ilyenkor a megszorult vállalat maga gyárt például csavart, fogaskereket, de nem ritka, hogy egyszerűbb gépek gyártására is berendezkedik.” (Laki [1984–1985] 47. o.)

kek/szolgáltatások felhasználása a termelési-technológiai folyamatokban az érintett vállalatok működését is megbéníthatta (*Laki* [1983], *Bagó* [1985]).

A vállalatok profiljának diverzifikálása és ezzel a belépés új piacokra csökkenthette az ilyen kockázatokat. Ismét a nyomdaiparból hozunk példát, ahol a nyolcvanas évek közepétől egyes, a politikai-hatalmi logika szerint felújított, a korábnál nagyobb kapacitásokkal rendelkező megyei nyomdáknál jelentős termelőkapacitások maradtak kihasználatlanul. A napilapok alig növekvő, esetenként stagnáló példányszáma ezért ezeket a vállalatokat a termékszerkezet átalakítására, a kínálat bővítésére serkentette. „Minden nyomda igyekezett keresni a hetvenes évektől kezdve, hogy hogyan lehet ebből a pártutasításokkal átítatott környezetből piaci vonalakba kilépni. Ezért a nyomdáknek egy jelentős része keresni kezdte a piaci környezetet, és ez volt a csomagolóanyag-gyártás.” (Interjúrésztlet, nagyvállalat tulajdonos-igazgatója)

3. *A vállalatközi kapcsolatok erősítése (kölcsonös szívességek, illegális vállalatközi hitelezés, munkaerő, termelési kapacitások kölcsönzése).* A tervutasítások végrehajtását szolgáló méret- és termékszerkezet okozta kockázatokat csökkentette továbbá, ha a vállalatok eltávolodtak attól az állapottól, amikor a vállalat csupán „jogi személyként elismert utasítási és beszámoltatási egység, legalsó lépcsőfok a tervcímzettek és a felelősök hierarchiájában, miközben nincs semmilyen informatív vagy érdekkapcsolata a többi vállalattal” – ha például nem léptek be új termék- vagy szolgáltatáspiacokra, ám építették, bővítették információs, alku- és készenléti kapcsolataikat (*Lányi* [2007] 105. o.).

Az ilyen építkezés (a kapcsolati tőke felhalmozása) elengedhetetlen feltétele volt annak, hogy hatékonyan működtessék „a kölcsönös kisegítés” rendszereit: a vállalatok közötti illegális hitelezést (fizetési késedelmek elnézése), továbbá azokat az eseteket, amikor a vállalati vezetők – bízva személyes kapcsolataikban leggyakrabban „nyersanyagot, alkatrészt, de esetenként gépet, munkaerőt adnak kölcsön, számítva egy későbbi viszonzásra” (*Laki* [1984–85] 47. o.).

4. *A kereskedelmi és szolgáltatótevékenységek visszavétele.* Az állami szövetkezeti szektorban a rejtett piacépülés gyakori módja volt a kereskedelmi és szolgáltatótevékenységek visszavétele. Ide soroljuk a termelővállalatok által létrehozott, működtetett önálló vásári pavilonokat, raktáráruházakat, mintaboltokat, szakboltokat, illetve az ilyen boltok hálózatait, továbbá a nagyvárosi piacokon a mezőgazdasági termelőszövetkezetek által étesített árusító helyeket. A termelővállalatok úgynevezett demigrosz áruházai,³⁹ a nagykereskedelmet kikerülő, a kiskereskedelmi vállalatoknak közvetlenül értékesítő vállalati kereskedelmi részlegek, leányvállalatok, márkaszervizek is a piacra lépést, pontosabban visszatérést szolgálták. Ez a folyamat nem állt meg az országhatárnál. Néhány nagyvállalat visszaszerezte az önálló külkereskedelem jogát, sőt arra is találunk példát, hogy külföldi leányvállalatokat alakítottak.

³⁹ Demigrosz kereskedelem a nagy- és a kiskereskedelem keveréke.

A piacépülés, illetve a piaczgazdaságban hasznosítható készségek, tapasztalatok, kapcsolatok egyes formái inkább a reformok, mások az ellenreformok időszakában terjedtek, halmozódtak Magyarországon. A vertikális integráció, az önellátás, valamint a kölcsönös kisegítések inkább az ellenreformok, az új termékek, szolgáltatások piacra dobása, a kereskedelmi és szolgáltatótevékenységek visszavétele pedig a reformok időszakaihoz köthetők.

A szocializmusbeli piacfejlődés korlátai

A későbbiekben bemutatjuk, hogy a rombolásokkal rendre megszakított szocializmusbeli piacfejlődés jelentősen befolyásolta a rendszer összeomlása után piacra lépők, piacon maradók esélyeit, viselkedését (az induló feltételeket) és a termék- és szolgáltatáspiacok szerkezetét. A piacfejlődés határait, korlátait is szükséges azonban áttekintenünk. Csak ezek ismeretében elemezhetjük az induló állapotokat, érthetjük meg, hogy miért maradt a termék- és szolgáltatáspiacok jelentős része évtizedeken át a kezdeti rendezetlenség, szabályozatlanság állapotában. Miért képeztek erősen tagolt halmazzt, hálót, miért működtek eltérő szabályokkal, szokásokkal, belépési esélyekkel a hazai termék és szolgáltatás piacok?

A piaci rendszer szegmentáltságát, a piacok gyakori rendezetlenségét, alulfejlettségét okozó fontosabb tényezők:

- a reformok és ellenreformok váltakozása miatti bizonytalanság,
- a tulajdonformák szerint különbséget tevő (diszkriminatív) szabályozás, a piacra lépés ágazatonként eltérő belépési esélyei,
- az állam által kijelölt, kiépített (fennmaradt) termékpályák,
- az árutermeléssel szembeni bizalmatlanság miatti túlszabályozás,
- az államfüggő szakmai szervezetek gyenge érdekvédelmi képessége.

◆ A leginkább elkötelezett reformpárti funkcionáriusok is szükséges, ám ideiglenes megoldásnak tekintették a piacépítést és a legalizált magánvállalkozást. A magánvállalkozók ezért az üzleti terveik kialakításánál, piaci kapcsolataik építésénél számításba vették a reformok és az ellenreformok váltakozását, a vállalkozás politikai kockázatának kiszámíthatatlan hullámzásait. Az ellenreformok időszakaiban például sok vállalkozó részben vagy teljesen visszahúzódott az állami-szövetkezeti szektorba (például másodállásban végezték a magántevékenységüket), és legfeljebb áptolták üzleti kapcsolataikat, várva a kedvezőbb időkre. Mások elhagyták a legális magángazdaságot, de illegális vállalkozóként továbbra is a piacon maradtak. A gazdasági reformok időszakaiban viszont a második gazdaság⁴⁰ szereplői jelentős számban léptek be legális vállalkozóként az állami-szövetkezeti szektor vállalatai által uralt termelői és szolgáltatói piacokra, vagy hoztak létre piacokat.

A piaci szereplők e váratlan szektorközi áramlásai, számuk jelentős hullámzásai gátolták a piacok konszolidálódását. A tranzakciókban részt vevőknek a kiszámítható mű-

⁴⁰ Bővebben lásd: Galasi–Gábor [1981].

ködéshez szükséges megállapodásait gyakran semmissé tette a piacrombolás vagy éppen egy váratlan reformkampány. A tulajdonjogok, a vállalatirányítási jogok, a csere és az ellenőrzés szabályainak a reformok és ellenreformok által kiváltott gyakori módosulásai is többnyire a piacok tartós és kiszámítható működése ellen dolgoztak.

- ◆ A piac töredezett állapotának (a jelentősen eltérő szabályok szerinti működő piacok párhuzamos működésének) további fontos oka, hogy egyes szektorok, tevékenységek a szocializmus egész időszakában zárva maradtak az magánvállalkozók, illetve a szövetkezetek előtt. 1989-ig nem léphetett legális magánvállalkozás a pénzügyi, a külkereskedelmi, a hírközlési szektorba, nem lehetett magán-nagykereskedést alapítani és – amint láttuk – a nyomdaiiparban nemcsak magáncégek, de még szövetkezetek sem alakulhattak. A teher- és a személyszállítás is igen sokáig állami monopólium volt. A szövetkezetek és különösen a legális magánvállalatok a beszállító vállalatok egy részétől nem, illetve állami tulajdonban levő versenytársaikénál drágábban vásárolhattak inputokat.
- ◆ A jogszabályokban nem rögzített, pontosan nem meghatározott, de a párt- és az állami szervek által rendszeresen számon kért és ellenőrzött „ellátási felelősség” egyes esetekben nehezítette az új szereplők piacra lépését, máskor a piac elhagyását, a kijelölt termék-pályák átalakítását, a vállalat termékszerkezetének tervezett átalakítását akadályozta meg. A szocialista országoknak az érintett vállalatokra kötelező államközi kereskedelmi szerződésai, a KGST úgynevezett szakosodási megállapodásai is jelentősen befolyásolták a vállalatok közötti kapcsolatokat, a termék pályákat.

Különösen erős és tartós volt azoknak az államközi szerződéseknek, szakosodási megállapodásoknak a piacfejlődést lassító, blokkoló hatása, amelyekben kormány szintű beruházásokról, központi fejlesztési programokról is döntöttek. A programokban, elsősorban technikai-technológiai megfontolások alapján kijelölt vállalatok közötti kényszerkapcsolatok később a vertikumok, vállalathálókat privatizálását is gátolhatták. (*Hayri-McDermott* [1995])

- ◆ Az árutermelés (piac) visszaszorításának terve, a piaccal szembeni bizalmatlanság nem az engedő, sokkal inkább a szigorító állami piacsabályozásnak kedvezett, különösen a reformellenes, piacromboló időszakokban.
- ◆ A szigorító szabályozás esélyeit növelte, hogy a vállalkozók, a piaci szereplők érdekvédelmi, szakmai szervezetei a párt irányítása és ellenőrzése alatt álltak. Ez korlátozta, nehezítette, hogy a piacok működtetésért (a szabályok kidolgozásért és betartásáért) ne kizárólag az állam, hanem a piaci szereplők és a szereplők társulásai is feleljenek.

A rendszerváltás után

A szocializmus utáni átmenet időszakának⁴¹ témánk szempontjából legfontosabb fejleménye, hogy (szemben a szocialista gazdaságban tapasztaltakkal) sok termék és szolgáltatás piaca eljutott a rendeződés, a konszolidáció állapotába. Megpróbáljuk kideríteni, hogy miért és hogyan zajlott ez a folyamat. Ehhez áttekintjük a piacfejlődés jellegzetes eseményeit. Ez követően bemutatjuk, hogy mely piacok nem fejlődtek. Ezután a piacfejlődési események előfordulásának sűrűsödéseit és ritkulásait tekintjük át a rendszerváltás utáni időszakban. Ez a feltétele annak, hogy újragondoljuk: a kereslet (tervezett, becsült) növekedése mellett milyen szerepet játszottak a vállalkozás és piacra lépés szokásos vagy kivételes ösztönzői az 1989 utáni piacfejlődésben.

A piacfejlődés szakaszai

A rendszerváltás utáni piacfejlődés jellegzetes szakaszai:

- az új szereplők tömeges beáramlása,
- az ezt gyakran követő piaci zavar,
- a piac tisztulása, a zavarok elhárítása,
- A konszolidált piacokon sem áll meg az élet, főként a későn jövők, piacra lépők módosíthatják a szereplők viszonyait és a piacok terjedelmét.

Ezek jellegzetes, de nem feltétlenül bekövetkező események – a beáramlás éppúgy kimaradhat, mint a zavar, a piac konszolidálódása.⁴²

Akik korábban érkeztek – a piac régi szereplői

A rendszerváltás előtt is forgalmazott termékek és szolgáltatások piacain többnyire egyszerűen voltak jelen a régi és az új szereplők. A régiek közé soroltuk azokat a vállalatokat, utód-vállalatokat, amelyek – esetleg más néven, eltérő tulajdonosi szerkezetben – 1989 előtt

⁴¹ A magyar politikai közvélemény, az értelmiségi diskurzus és a közbeszéd eltérően értékeli az 1989 utáni időszak változásait, teljesítményeit. Egyesek úgy vélik, hogy az 1989-ben összeomlott szocialista rendszert a domináns magántulajdon és a politikai demokrácia új rendszere váltotta fel. Mások szerint az „átmenet két zavaros évtizede után” csak most jött el a rendszerváltás ideje. A vitában a 1989-es rendszerváltók oldalán állok, és ebben az írásomban is számos példával támasztom alá álláspontjukat, de ez a vita nem tárgya a tanulmánynak.

⁴² A „hiányos” vagy elmaradó piacfejlődés eseteit és okait később tárgyaljuk.

is tevékenykedtek az adott vállalat termék- vagy a szolgáltatáspiacán. Az újak az 1989 után alapított és/vagy piacra lépő cégek. Az együttes jelenlétük jellemezte a nyomdai termékek, (Laki [2008]) és a gyógyturizmus piacát (Zatykó [2007]) az első években. A gyógyszeriparban a rendszerváltás után a privatizált nagyvállalatok maradtak a piacfejlődés motorjai (Antalóczy–Halász [2007]). Más piacokról viszont eltűntek a korábban meghatározó szereplők. A cipőiparban az „ágazat egyetlen nagyvállalata sem, a 93 cipőipari szövetkezetből mindössze négy-öt élte túl ezt az időszakot” (Laki [2005] 80. o.).

A mainál sokkal kisebb mennyiségű ásványvíz túlnyomó részét a területi elv alapján működő tanácsi ipar állította elő a szocialista rendszer utolsó éveiben.⁴³ Az ásványvizet termelő vállalatok a termelt mennyiség alapján akkori és mai mértékkel mérve egyaránt kistermelők voltak, ráadásul nem ez a termékük határozta meg ebben az időszakban méretüket. A fővárosi tanács irányítása alá tartozó Fővárosi Ásványvíz és Jégipari Vállalat állított csak elő nagyobb mennyiségű ásványvizet (Laki [2004]).

A villányi borvidéken a termelésben, a forgalmazásban meghatározó szerepet játszó, állami tulajdonban levő Borkombinát tönkrement, és megszűnt a rendszerváltás után. A piaci részesedését a már a nyolcvanas években magántermelésre vállalkozók igyekeztek elfoglalni. Ők korábban kialakították a termékpályáikat, a piacra lépés és a minőség ellenőrzésének szabályait is (Linzenbold [2007]).

Az idegennyelv-oktatás piacán a nyolcvanas évek második felében alapított magániskolák már a rendszerváltás előtt megtörték a nagy állami szervezet, a TIT (Tudományos Ismeretterjesztő Társulat) monopóliumát. A rendszerváltás első éveiben a TIT teljesen kiszorult erről a piacáról, a régi és azt újonnan alapított magánnyelviskolák jelentősen növelték piaci részesedésüket, hatékonyan befolyásolták a piaci magatartás formális és informális szabályait (Laki [2007]).

A gépjárműpiac hasonló fejleményeit ismerteti könyvében Kapitány Zsuzsa. 1990 után „A Merkur és az állami kereskedelmi vállalatok monopolhelyzetének megszűnésével egymás után jelentek meg a piacon a különböző autógyárak vezérképviseletei és a márkakereskedők, valamint olyan kisvállalkozók is, akik csak néhány autó importjára vállalkoztak.” (Kapitány [1996] 51. o.)

A tankönyvkiadási piacon a régi, meghatározó szereplő „Tankönyvkiadó komoly veszteségeket szenvedett azáltal, hogy szerzők, művek kerültek más kiadókhöz, és hogy rendre kudarcot vallott a tankönyvkiadási, tankönyvfejlesztési pályázatokon. A Nemzeti Tankönyvkiadó gyors ütemben veszítette el monopolhelyzetét. 1994-ben példányszám tekintetében már csak 58 százalékát, árbevétel tekintetében 51 százalékát adta a piacnak.” (Molnár [2008] 69. o.) A cég piaci részesedése folyamatosan csökkent, ám a piac állapotát, működését meghatározó szereplők egyike maradt: „Ma a piacon a Nemzeti Tankönyvkiadó az egyetlen olyan kiadó, amelyik a közoktatás teljes vertikumára ad ki tankönyveket, úgy hogy közben egy-egy tárgyhoz egyszerre akár több alternatívát is kínál. Ez alapvető-

⁴³ Az állami tulajdonban levő vállalatok nagyobb része az úgynevezett ágazati minisztériumok irányítása alatt állt, de több száz ugyancsak az állam tulajdonában levő vállalatot a városi megyei tanácsok ipari osztályai irányítottak.

en a kiadó múltjának köszönhető. A kilencvenes évek előtt a monopolhelyzetben lévő kiadó szerkesztőségeiben született szinte valamennyi közoktatásban használt tankönyv, és e szerkesztőségek, szakmai műhelyek a rendszerváltás viharai után is, némileg megtépázva ugyan, de biztosították azt a szakmai bázist, amely egy all-round kiadó működésének előfeltétele.” (Uo. 78. o.)

Beáramlás – az új szereplők

Az 1989 után piacra lépő új szereplők (a rendszerváltás után alapított, piacra lépő, nem jogutód, vállalatok) eltérő irányból érkeztek, és igen különböző piaci részesedést szereztek a rendszerváltás után.

A nyomdaiparban 1988-ban 88, 1993-ban már 1952, jórészt újonnan alapított vállalat működött.⁴⁴ „Az új magánnyomdák túlnyomó része ebben az időszakban a házi nyomdákból jött létre. A piacra lépés viszonylag kevés tőkét igényelt. A nem nyomdaipari nagyvállalatok privatizációja, a kormány vagy önkormányzati hivatalok átszervezése során a gépeket jórészt a nyomda részlegek vezetői vásárolták meg. A leselejtezett gépeket kiárusították, üres üzemcsarnokot is könnyen és olcsón lehet vásárolni vagy bérelni a túlkínálat jeleit mutató hazai ingatlanpiacon. A vállalkozók magukkal vitték munkatársaikat, és elsősorban a házi nyomda korábbi vevőkörének kínálták fel szolgáltatásaikat.” (Laki [2008] 45. o.)

Az idegennyelv-oktatási piacon „a rendszerváltás után gombamód szaporodó új vállalkozások többségét – akár a nyolcvanas években – a helyzetükön változtatni akaró, menedzseri képzettséggel nem, legfeljebb ösztönös vezetési és szervezési készségekkel rendelkező, egymásban megbízó és jelentős emberi tőkével rendelkező diplomás nyelvtanárok, nyelvvoktatók hozták létre. Nagyobb részük már korábban megosztotta munkaidejét az illegális óraadás és az állami oktatás között: az ott felhalmozott szellemi és kapcsolati tőkéjét (piac- és költségismeretét, vevőkörét, ismertségét és hírnevét) vitte be a vállalkozásba. ... A nyelviskolát alapító tanárok többnyire kisvállalkozóknak tekintették magukat. ... Nem tervezték, inkább nem várt kényszernek tekintették a növekedést. A kereslet gyors növekedése hatására olyanok is beléptek erre a piacra, akik nem a tanítási tapasztalatukra, hanem tőkéjükre és főként vállalatvezetési és irányítási készségeikre alapozták a vállalkozást. A menedzser-vállalkozók a méretnövekedés hatékonyságjavító erejével számoltak, a skáláhozadékra alapozták üzleti terveiket. ... [Ezen a piacon a] felsőoktatásban a nyolcvanas évek kisvállalkozásaira emlékeztető, a magántevékenységet az állami tulajdonnal kombináló nyelvvoktató vállalkozások jöttek létre. ... A nyelvtanárok, a menedzser-vállalkozók és az egyetemekre épült magánoktatási szervezetek az alapított iskolák vagy stúdiók hosszabb távú fennmaradását tervezték, de a kereslet gyors növekedése számos alkalmi tanfolyamszervező vállalkozás piacra lépését is kiváltotta.” (Laki [2006b] 890–891. o.)

⁴⁴ KSH Iparstatisztikai Évkönyv megfelelő számai.

A tankönyvkiadásban a piac liberalizálását követően sorra alakultak a tankönyvek kiadására vállalkozó cégek, illetve kezdtek el eredetileg más tevékenységet űző vállalkozások tankönyveket kiadni. Egy részüket „saját pedagógiai műhelymunkájukra, esetleg korábbi tankönyvírói tapasztalataikra alapozó, többnyire pedagógus múlttal rendelkező vállalkozók alapították” (Molnár [2008] 66. o.).

Az ásványvíziparban a szocialista gazdaság összeomlása utáni években „Meggzűntek, privatizálásra kerültek vállalatok. A Coca-Cola cég megvásárolta a Békésmegyei Üdítőipari Vállalatot, majd bezárta azt. ... Az Erdei Termékeket Értékesítő Vállalat megszűnt. A kis tanácsi vállalatok végleg búcsút mondtak.” (Borszéki–Hernádi [2001] 43. o.). A kilencvenes évek elején több irányból érkeztek új szereplők az ásványvízpiacra. „A nyugat-európai országokban már huzamosabb ideje gyorsan növekvő ásványvízforgalom és az itteni fogyasztás alacsony szintje láttán számos külföldi befektető a magyar ásványvízpiac gyors bővülésére számított. A szocialista gazdaság keretei között már a magyar piacon tevékenykedő nemzetközi nagyvállalatok első között szereztek a privatizáció során vállalatokat, vállalatrészeket, vagyis termelőkapacitásokat (épületeket, kutakat, töltőberendezéseket) és piaci részesedést. A külföldi befektetők között középvállalatok, illetve közepes tőkeerővel rendelkező befektetői csoportok is szép számmal akadtak. Ezek a multinacionális cégekhez hasonló megfontolások alapján vettek részt a magyarországi privatizációban. Magyar magánbefektetők is megjelentek ezen a piacon. A termelővállalatok száma mintegy 60–80 volt a kilencvenes évek közepén.” (Laki [2004] 1157. o.)

A cipőiparban, az eltűnt nagyvállalatok és megszövetkezetek helyére főként a belőlük, utódaikból kivált kisebb magáncégek léptek. 1993-ban 137, 197-ben 187 cipőgyártó versengett a zsugorodó piacon. „A magyar termelők többsége lemondott az önálló termékfejlesztésről és értékesítésről, és főként bér munkát végez fejlett ipari országbeli cipőgyártóknak és kereskedőknek. A bér munka, amely kiutat jelentett a vállalkozás kezdeti nehézségeiből, amely nemcsak a termelés és az értékesítés költségeit csökkentette, de a vállalkozás forgóeszközigényét és beruházási kiadásait is, azonban sok cégnél visszafordíthatatlan folyamatokat indított el. Amikor 2001–2003-ben a kötelező minimálbér-emelés és a nemzetközi pénzpiacra erős forint hatására a bér munkáltatók a Magyarországnál olcsóbb országokba telepítették át a termelést, a gyenge (vagy egyáltalán nem létező) fejlesztési, marketing- és kereskedelmi részlegekkel rendelkező, bér munkafüggő vállalatok túlnyomó része, noha akarta, de nem tudta növelni a hazai forgalmat, válságba került és tönkrement.

A cipőkereskedelemben főként ázsiai kereskedők foglalták el az állami-szövetkezeti ipar összeomlása során keletkezett piaci rést. Cégeik uralják a piacot, működés módjuk és hallgatolagos megállapodásaik szabályozzák a termékpályát, határozzák meg az árszínvonalat. Már 1990-ben a korábbi körülbelül 30 százalékról 46 százalékra ugrott az import részesedése a hazai fogyasztásból, és eléggé valószínű, hogy az ázsiai import súlya a hazai cipőfogyasztásban, azóta inkább nőtt, mint csökkent.” (Laki [2005] 83. o.)

Piaci zavarok

Az új szereplők egy része⁴⁵ nem fogadta el, illetve nem a szokásos módon értelmezte a piaci viselkedésnek a régiek által korábban meghirdetett, elfogadott szabályait. Így aligha meglepő, hogy számos nézeteltérés, piaci zavar kísérte a beáramlást.

A nyomdaiparban nem ismert könyv- és lapkiadó vállalatok, frissen alapított, jórészt nem tőkeerős könyvkereskedések, új politikai szervezetek bővítették a nyomdák vevőkörét. Nyomatott reklám és csomagolóanyagot is sok új, a nyomdák számára ismeretlen, referencia nélküli vállalat vásárolt.

A piacra lépő kiadók egy részének kockázatos magatartása hamarosan értékesítési és likviditási gondokat okozott. „Százával jöttek létre olyan új kiadók, amelyeknek nem volt tőkeerejük. Tehát ők csak hitelbe tudtak gyárttatni, és vagy sikerült eladni a terméket, vagy nem. De ha sikerült is, itt még az üzleti etika és erkölcs nagyon alacsony szinten mozgott. Nagyon sok olyan ember került be a könyvszakmába, akik ezt sima pénzkeresetnek minősítették, és ezek a gyámoltalan állami vállalatok, akik munkát kerestek, mert nem akartak létszámot leépíteni stb., bevállaltak sok-sok olyan megrendelést, ami végül is egy pénzügyi csődhelyzet elé állította a cégeket.» (Interjúrészlet kelet-alföldi nyomdaipari nagyvállalat vezetőjével.) (Laki [2008] 47. o.)

„[A nyelvoktatási piac bővülésének 1990–1993 közötti időszakában a] nyelvtanárok vállalkozásai szórólapokon és újsághirdetésekből is ajánlották szolgáltatásaikat, de a piaci hírverés legfőbb eszköze a referencia, korábban a nyelviskoláról vagy annak egyik tanáráról szerzett személyes tapasztalat volt. ... A nyelviskolát alapító befektető-menedzserek nem rendelkeztek a közoktatásban vagy a feketegazdaságban szerzett hallgatói körrel, referenciákkal. Ezt a hátrányukat a piacra lépéskor árengedménnyel, illetve erőteljes reklámkampánnyal igyekeztek ellensúlyozni. Az akkori versenytárs szerint: »tudok olyan nyelviskoláról, amit egy valamelyest szélhámos ember indított el. Egy gyárat csinált belőle...kétezres létszámú diákokat vett fel, abszolút aláment a piaci ár alá és nem adott minőséget.« (Interjúrészlet, nyelviskola tulajdonos-igazgatója, korábban külkereskedő, Budapest.) Ugyanez a vállalkozás egy másik emlékező szerint: »Óriásplakátokkal, tehát egy nagy investícióval indított, nem úgy, mint mi annak idején, hogy kinőttünk valami icipiciből, hanem ők egyből berobbantak, mint egy nagy iskola.« (Interjúrészlet, nyelviskola tulajdonos-igazgatója, korábban külkereskedő, Budapest.) (Laki [2006b] 893. o.)

A piac új szereplői meglepték, majd a kereslet csökkenésekor létükben is fenyegették a korábban indulókat. A gyorsan növekvő infláció és munkanélküliség, a lassuló, majd stagnáló gazdasági növekedés, majd az 1995-ben végrehajtott gazdasági stabilizáció ugyanis visszavetette a pénzért szerezhető nyelvtudás iránti keresletet (Laki [2006b]).

Ezek a történetek nem mindig és nem csupán az újak és a régiek közötti harcról, inkább a különböző üzleti kultúrák, üzleti tervek és versenyszerek konfliktusáról tudósítanak.

⁴⁵ Például az alkalmi piaci jelenlétre berendezkedett vállalkozások.

A piac tisztulása, zavarelhárítás

A piacok tisztulása rendszerint a kereslet növekedésének megtorpanásakor, a kereslet visszaesésekor kezdődött el vagy gyorsult fel. A konszolidáció jele, ha a vállalatok egy része – ideiglenesen vagy véglegesen – kiszorul a piacról.

„[Az idegennyelv-oktatási piacon] a lassuló, majd stagnáló gazdasági növekedés, majd az 1995-ben végrehajtott gazdasági stabilizáció visszavetette a pénzért szerezhető nyelvtudás iránti keresletet: »nem a kereslet fulladt ki, inkább az történhetett, hogy hirtelenjében az emberek visszafogták a fogyasztásukat. Ez először a cégeknél jelent meg, hiszen ők sokkal gyorsabban reagálnak, bármiféle ilyen változás a céges piacnál gyorsabb. Ez már önmagában borzasztóan érzékenyen érintette az iskolákat. Amikor ez jelentkezett, akár csekélyebb mértékben, és csak néhány hónapra, a lakossági piacnál, akkor az már elég volt ahhoz, hogy több iskola tönkremenjen, vagy másokat nagyon súlyosan érintsen.« (Interjúrésztlet, nyelvvizsgaszervező vállalkozás igazgatója, korábban tudományos kutató, Budapest.) Az emlékezők becslése szerint a kilencvenes évek elején, Budapesten működő, mintegy 200 nyelviskolából az évtized második felére 40-50 maradt a piacon. »Elsősorban a kevés speciális emberi tőkével rendelkező, tanfolyamszervező vállalkozások mentek tönkre, vagy vonultak ki a piacról.«” (Laki [2006b] 894. o.)

A piacok konszolidálásának másik fontos jele, állomása volt, amikor a termelők, szolgáltatók megegyeztek (próbáltak megegyezni) a piaci viselkedés szabályairól, összeállították az alkalmazható és a tiltott versenyeszközök listáit. A viselkedési szabályok ellenőrzésére, módosítására rendszerint a vállalkozók szakmai, érdekvédelmi szervezetei tettek kísérletet, de informális szerveződések is alkalmasak a hatékony és folyamatos kapcsolattartásra, egyeztetésre és zavarelhárításra. A nagykanizsai vállalkozók a kilencvenes évek elején megállapodtak, hogy „»minden vasárnap reggel, mondjuk, 10 és 12 óra között valahol ülünk le, beszélgessünk egymással, és mondjuk el az információkat egymásnak.«” (Laki [1998] 168. o.)

„A[z idegennyelv-oktatási piac] szereplőinek egy csoportja – zömmel a nyolcvanas években, Budapesten alakult iskolák – elsősorban a minőség védelmének a jelszavával hozták létre 1992-ben a Nyelviskolák Szakmai Egyesületét. ... Az új szervezet nemcsak a minőség védelmét, a szakma érdekképviseletét vállalta, de azt is, hogy piaci és szabályozási információkat szolgáltat, segíti a továbbképzést. Egyezteteti a vállalkozói magatartás és a piaci viselkedés szabályait. »Mit kínál a NYSZE (Nyelviskolák Szakmai Egyesülete) a tagiskoláinak? – folyamatos és hatékony érdekképviseletet, – gyors és pontos információátadást, időben és megfelelő formában, – szakmai közösséget, – szakmai fejlődést elősegítő rendezvényeket, találkozókot, amelyek a nyelvtanítás valamennyi kérdését felölelik a menedzsmenttől a legfrissebb metodikai információig, az egyesületi tagság, illetve a Minősített nyelviskola cím piaci és presztízselőnyeit. – közös megjelentést kiállításokon és egyéb rendezvényeken.« (Háttéranyag... [2004].) A tagság az alapítók szerint egyfajta minőségi garanciát jelent a fogyasztónak ([http://www.nyelviskola.hu.](http://www.nyelviskola.hu))” (Laki [2006b] 894–895. o.)

Hasonló feladatok végrehajtására „Az ásványvíztermelők 1993-ban megalapították az Ásványvíz Szövetséget és TermékTanácsot. „»A termékTanács nem érdekképviseleti szerv. A szövetséget igen. Mi azért csináltuk aztán meg a szövetséget is, mert miután a termékTanács

nem érdekvédelmi szervezet, és kell érdekvédelmi szervezete legyen egy 28–30 tagból álló szervezetnek, ezért tehát ez legyen szövetség is, és átalakultunk szövetséggé és termékta-
nácscsá.« (Interjúrészlet” (*Laki* [2004] 1168. o.) Az így létrehozott szervezetnek, információ-
ink szerint a tagja a termelési kapacitás 95–98 százalékát képviselő minden jelentős hazai
gyártó, továbbá számos beszállító, jó néhány disztribútor-kereskedő. Nem tagjai viszont
a hiper- és szupermarketek tulajdonosai, a nagy kereskedelmi vállalatláncok.” (Uo. 1166. o.)

Az ugyancsak a rendszerváltás után alapított Tankönyves Vállalkozók Országos Testü-
lete (TVOT) „etikai kódexben határozza meg az elvárható piaci magatartást, és etikai bi-
zottságában vitatja meg az ettől eltérő kiadói, terjesztői gyakorlatokat. A TVOT kizárhatja
soraiból az etikai szempontból elmarasztalható tagjait. (Erre azonban, annak ellenére, hogy
egy-egy kiadók bizonyítottan elkövettek etikai vétségeket, még nem volt példa.) A törvény
értelmében az oktatásért felelős miniszter a továbbiakban a TVOT véleményének kiké-
résével határozza meg azt az összefogart, amelynél magasabb fogyasztói ár alkalmazása
esetén a tankönyv nem kerülhet fel a tankönyvjegyzékre.” (*Molnár* [2008] 71. o.)

Későn jövők, piacváltás, átrendeződés

Valamely termék- vagy szolgáltatáspiac – eltérő vállalatszám, a régiek és az újonnan belé-
pők eltérő piaci részesedése mellett – többféle tulajdoni vagy méreterkezetben is eljutha-
tott a tranzakciók rendezetlen halmazából a kiszámítható, rendezett működés állapotába.
A változások mértékének, sebességének csökkenése rendeződésre, a piac konszolidálódására
utal. A rendeződést, a konszolidációt a korábbitól eltérő tranzakcióik, versenyeszközök
megjelenése vagy gyakoribbá válása is jelzi. A rendeződés nem azonos az eseménytelenség-
gel. A konszolidált piacokon is a részesedést és a forgalmat befolyásoló jelentős események
zajlanak.

Fontos változásokat okozhattak például a későn (később) érkezők.

Ezek egy (többnyire kisebb) része újonnan alapított cég. Például „a lapkiadásban zaj-
ló vertikális integráció is a nyomdaipar vállalatának alkuerejét csökkentette. Az utóbbi
években több napilapkiadó döntött úgy, hogy saját nyomdát hoz létre. Ma már az Axel
Springer, a Ringier és a Pannon Lapok Társasága is saját üzemekben nyomja a napilapjait”
(*Hlavay* [2005]).

A piacra belépők között gyakoriak a más piacokon, részpiacokon huzamosabb ideje jelen
lévő vállalatok. Hagyományos termékeik, szolgáltatásaik piaca telítődött, a forgalmuk vagy
a piaci részesedésük a korábbinál, a tervezettnél lassabban nőtt, ezért – a gyorsabb növe-
kedés reményében piacot váltottak. Így „A rendszerváltás után a piac bővülésére számító
tőkeerős külföldi befektetők szereztek meg a csomagolóanyag-gyártásban tapasztalatokkal
és gyártókapacitásokkal rendelkező nyomdákat. Az új tulajdonosok jelentős beruházásokkal
növelték a gyártókapacitásokat. A hagyományos nyomtatás elhanyagolható mellékprofilá
zsugorodott. A hullámtérkép és papírkarton csomagolóeszközök ... termelésének 2004-ig
tartó töretlen növekedése visszaigazolta a befektetők számításait. Ha ide számítjuk a ha-
gyományos nyomdai technikával is előállítható címkék termelésének tartós, a kétezres évek

elejéig tartó felfutását is, akkor a kiadványokról a csomagolóanyagra váltás váltás a sikeres alkalmazkodás egyik fontos formája és a fellendülés egyik motorja volt a nyomdaiparban.” (Laki [2008] 51. o.)

A piac- és termékszerkezet-módosítás sem ismeretlen a rendezett piacokon. Az idegen-nyelv-oktatás piacán egy a kétezres években alapított nyelviskola vezetői felismerték, hogy az „EU-csatlakozás után megnőtt a külföldi munkavállalás iránt érdeklődők, munkát keresők száma. Sokakat elbizonytalanít a nyelvtudás hiánya vagy nem megfelelő színvonala. A két tevékenység összekapcsolt kínálata a piac bővítésével kecsegtet: »A céget nyelvi és munkaerő-közvetítő központként alapítottuk. Ez azt jelenti, hogy angol nyelvoktatással foglalkozunk minden szinten, teljesen kezdőtől felsőfokú nyelvvizsga szintig, illetve külföldi munkaerő-közvetítéssel is, Angliába, Írországba, Egyesült Államokba, mindenfelé. Éppen azért, mert az embereknek nagyon nagy százaléka szeretne külföldön próbálkozni inkább. Így a kettőt együtt könnyen meg tudjuk oldani, hisz ez egy komplett oktatási központ is. Akik megtanulnak angolul, azoknak lehetőséget tudunk biztosítani, hogy ott tudjanak dolgozni.” « (Interjúrészlet nyelviskola tulajdonos-igazgatója, közgazdász, megyeszékhely.) (Laki [2006b] 899. o.)

A rendezett piacokon is átalakulhatnak a részesedésben, az éves forgalom volumenében, változásában mért erősorrendek. Az ásványvízpiacról készült esettanulmányunk befejezésekor a Szentkirályi Ásványvíz Kft. a piac kisebb szereplői közé tartozott. „1994-től a Vitapress Kft. palackozta és forgalmazta az ásványvizet, majd 2003-ban Balogh Levente megalapította a Szentkirályi Ásványvíz Kft-t. Kezdetben a családi vállalkozás nem engedhette meg a jelentős költségekkel járó kommunikációt és reklámokat, így a terjesztés kisebb mértékben, minimális segítséggel ment a maga útján.” Hét-nyolc évvel később a Szentkirályi már a termék piacvezető vállalata. „Az ásványvízpiac visszaeséséhez képest a Szentkirályi Ásványvíz Kft.-t jóval kisebb mértékben érintette a piac tavalyi csökkenése, így 2010-ben 5,35 milliárd forint árbevételért el és ezzel a teljes magyar kiskereskedelmi ásványvízpiacra a márkás ásványvizet gyártó vállalatok között (értékben) megtartotta piacvezető pozícióját. A 2010. évi átmeneti forgalom-visszaesés ellenére az adózás előtti eredményén jelentős mértékben sikerült javítania: a gazdaságosabb, hatékonyabb működésnek köszönhetően mintegy 100 millió forinttal, azaz 65 százalékkal nőtt a vállalat nyeresége. Bízva az ásványvízpiac fellendülésében, az új termékek és a szervezeti változások eredményében, a társaság 2011-re 9,6 százalékos árbevétel növekedést tervez.”⁴⁶

Megjegyezzük, hogy nemcsak a szocialista gazdaságban, de a piacgazdaságba történő átmenet során sem jut el minden termék- és szolgáltatás piac a rendezettség állapotába. Ilyenkor a piac rendeződése megtorpan, vagy hosszan elhúzódik. A túltermelés látványos politikai akciókkal kísért piaci zavart, termékpálya-összeomlást okozott például a meggy, a dinnye és az alma piacán 2008 nyarán. Különösen tanulságos a meggy piac története. Itt a túltermelés okozta piaci zavarok visszatérően jelentkeztek, de ez nem módosította érdemben az érintett vállalatok, szervezetek vagy szabályozó hatóságok viselkedését és teljesítményét (Ábrahám [2008], Czauner [2008], [2009], Csernák [2008]).

⁴⁶ <http://szentkiralyi.hu/hu/cegunkrol>.

Ahol nem volt piacfejlődés

A rendszerváltás utáni piacfejlődés szakaszait olyan esetekkel illusztráltuk, ahol esetenként a szocialista rendszertől örökölt hiány ösztönözte az új szereplők tömeges belépését, a régiük üzleti terveinek módosulását, magyarázta pozitív várakozásaikat. Az átmenet első éveiben azonban számos termék és néhány szolgáltatás iránt váratlanul és drasztikusan csökkent, megszűnt kereslet.⁴⁷ Ezeken a piacokon elmaradt a beáramlás, miközben a régi szereplők – állami nagyvállalatok, termelőszövetkezetek – megszűntek vagy csökkentették a forgalmukat.

A szovjet birodalom összeomlik – leállnak a katonai-stratégiai szállítások

A gyors és váratlan keresletcsökkenés fontos és gyakori esete volt, amikor – a Szovjetunió és a Varsói Szerződés megszűnése után – a katonai-stratégiai okokból jóval a világpiacon árfelletti költséggel termelt nyersanyagok eladhatatlannak bizonyultak. A bányászatra, feldolgozásra szakosodott nagyvállalatok veszteségesé váltak. A munkavállalók vagy a vállalatvezetők társulásai nem vették meg (nem privatizálták) ezeket a vállalatokat, gépeiket, berendezéseiket sem vásárolták meg a hazai vagy a külföldi befektetők.

Az uránérc bányászatával, feldolgozásával foglalkozó Mecseki Ércbányászati Vállalat története jól példázza ezt a piacsugorodási folyamatot. A szovjet hadi- és energiaiparnak szállító nagyvállalat a világpiacon árfelletti költségen állította elő az uránt, ezért már a szocializmus utolsó éveiben döntött a kormány arról, hogy „legkésőbb 1993, vagyis a magyar–szovjet államközi szerződés lejárta után meg kell szüntetni a mecseki uránbányászatot. A döntést megelőző [1989 – L. M.] szeptemberi minisztertanácsi határozatot azzal támasztják alá, hogy a költségvetés nem viseli el az évi közel 3 milliárd forintos támogatást.” (Szabó [1997] 133. o.) A rendszerváltás után „a már a Németh-kormány által kezdeményezett lépést az Antall-kormány utóbb azzal próbálta elkerülni vagy késleltetni, hogy lehetővé tette: a bánya fennmaradhat, ha képes »sárgapor« kilogrammonkénti 60 dolláros önköltségen üzemelni. Ez is támogatás volt egyébként, hiszen a szabadpiacon a paksi atomerőmű feleennyiért hozzájutott volna az anyaghoz, ... Ám a Mecsekurán Kft. még ebbe az önköltségi árba sem »fért bele«, 1992–1994-ben veszteséges volt, emiatt nem tudta kifizetni 563 millió forintos adó- és 289 millió forintos társadalombiztosítási kötelezettségét.” (Uo.) Így azután „1997 szeptember 26-án, négy évtizednyi bányászkodás után ... feljött a pécsi uránbányából az utolsó csille, s ezzel, a több mint 20 millió tonna uránérc kitermelése után, véget ért a mecseki uránbányászat” (uo. 127. o.).

Amikor az urán világpiacon ára emelkedett az elmúlt két évtizedben, újra előkerült a bányára újraindításának ötlete, befektetők is érdeklődtek (*Négy év múlva...* [2010]), de tanulmányunk írásának idején csupán a korábbi környezeti károkat megszüntető rekultiváció zajlik. Az eltűnt termelővállalat helyére nem léptek újak a hazai uránpiacon.

⁴⁷ Az itt következő alfejezetekben másodlagos források alapján rekonstruáljuk a történeteket.

A hazai rézbányászat hasonló okokból szembesült piaca zsugorodásával a rendszerváltás után. Mivel az egykori Szovjetunió és Varsói Szerződés tagállamaiban a feltárt rézlelőhelyek – akárcsak az urán- vagy a haditermelés számára ugyancsak fontos bauxitbányák – szűkösen álltak rendelkezésre, felértékelődött a magyar rézvagyon. Évtizedeken át jelentős nyomás nehezedett a magyar vezetésre, hogy növelje a rézbányászatot és -feldolgozást. „Az eredmények hatására 1970-ben és 1974-ben, egymástól nagyjából két kilométernyi távolságra két, egyaránt 1200 méterig mélyülő függőleges akna kialakítását kezdték meg, amelyeket 900 és 1100 méteres mélységben vágatokkal kötöttek össze. Ezzel még nem állt meg a korabeli szocialista nagyberuházás, folytatódtak a kutatások, és kiépült a majdani nagyüzemhez az infrastruktúra is: utak, robbanószerraktár, energiarendszer, sínek a csilléknak.” (Kovács [2008]) A fejlesztés a szocialista rendszer utolsó évtizedében megtorpant: „A korábbi erőltetett ütemű beruházások finanszírozására szolgáló állami pénzforrások azonban lassan elapadtak, így a nyolcvanas években gyakorlatilag leállt a munka.” (Regős [1999])

A szocialista rendszer összeomlása után a félbemaradt beruházás állagmegóvásával foglalkozó Recski Ércbányák Vállalat, illetve jogutódja, az ÁPV Rt. által létrehozott Recski Ércbánya Rt. tőkebevonásos privatizációját készítették elő a vagyonkezelőnél. Hamarosan kiderült, hogy a privatizálási tervek túlzottan derűlátók voltak. A jelentkező befektetők csak jelentős állami támogatással, és egyéb kedvezmények birtokában vállalták volna a termelés megindítását a nyomott világpiaci rézárak miatt. A kilencvenes évek politikai botrányokkal is kísért, három, sikertelen privatizációs kísérlete után végül 1998-ban döntöttek a vízkimelés leállításáról és ezzel a bánya fokozatos elárasztásáról. (Kovács [2008], Mink [1998]) Időről időre – a réz árának jelentős és viszonylag tartós emelkedésének időszakában – az illetékes hatóságok újra megkísérelték a bányavállalat privatizálását. Utoljára 2008-ban írtak ki pályázatot „azonnali egyösszegű vásárlásra, vagy egy maximum ötéves bérleti/opciós időszakot követő vásárlásra. A minimálisan elvárt vételár 4,6 milliárd forint + áfa. A vételáron felül a vételtől számított 6–20. években a vevő a réz világpiaci árától (mértékadó a londoni fémtőzsde) függő jutalékot is köteles fizetni.” (Kovács [2008]) Tanulmányunk írásakor találtunk híreket esetleges kínai, kanadai befektetőkről, de – akár az uránérc esetében – itt sem léptek új termelővállalatok a hazai piacra.

A bauxit- és timföldpiac átalakulásának története is hasonlít az urán- és a rézpiac történetéhez. A Wikipédia így róla: „A magyar bauxitbányászat adottságai kedvezőtlenek, az előfordulások geológiai, hidrogeológiai sajátosságai jelentősen eltérnek egymástól. Az ásványvagyon minősége ... közepes. A termelési költsége magas, mert a föld alatti termelés aránya nagy. Egyetlen előnye a hazai felhasználás szempontjából a nagy külfejtésű termelőkkel szemben (Ausztrália, Brazília, Ghána), hogy a szállítási költségek alacsonyak.”

1967-től a magyar–szovjet timföldegyezmény keretében új bányákat nyitottak, és a Szovjetunióba szállított timföldet, ott feldolgozták, a nyert alumínium egy részét pedig reexportálták Magyarországra. „1980-ban 330 000 tonna timföldért 165 000 tonna alumíniumot kapott az ország” (Nagylexikon [1994] 394. o.)

1989-ben, kormányzati döntést követően a környezetre igen kártékony és veszélyes anyagokkal szemben aktív vízvédelmet kezdtek alkalmazni, a bányászatot leállították. 1990-ben a két állami bányavállalatot összevonták, egy korlátolt felelősségű társaságot alapítottak.

1996-ban megindították a Bakonyi Bauxitbánya Kft. privatizálását, és külön társaságokba szervezték a kiszolgáló tevékenységet.

Időközben felmondták az államközi egyezményeket, az egyéb bauxitexport-lehetőségek is csökkentek, sőt az ajkai timföldgyár importbauxitot is kezdett felhasználni. A mosonmagyaróvári timföldgyárat 2002-ben leállították, így a bauxittermelés iránti igény jelentősen visszaesett. A legmagasabb 2 950 000 tonna 1980. évi kitermelés a hazai igények visszaesése és az exportlehetőségek csökkenése miatt 1997-re 742 000, 2009-re 267 000 tonnára csökkent (KSH [2010]).

A KGST megszűnésének hatásai

A bauxit- és timföldpiac esetében nemcsak a Varsói Szerződés, hanem a KGST megszűnése, a szervezet keretben kötött nemzetközi szerződések lejárta, felmondása is magyarázta a piac zsugorodását. A bauxitbányák, timföldgyárak és alumíniumkohók a kilátástalan helyzetbe került, speciális termékeket, merev technológiával, elsősorban a szovjet, illetve a KGST-piacra gyártó nagyvállalatok csoportjába tartoztak. A KGST megszűnése után termékeik és szolgáltatásaik iránt váratlanul megszűnt a kereslet. A vevők kivonultak, eltűntek a piacról.

Esetenként a teljes termékpálya összeomlott. Hajógyártással és javítással például 1993-ban öt, 1994-ben három vállalat foglalkozott, 1996-ban a statisztikai adatszolgáltatás már nem regisztrált ilyen tevékenységet folytató céget a magyar piacon (3. táblázat).

Az ilyen típusú piacvesztésre egy korábbi tanulmányunkból is idézünk egy jellemző esetet: „Az Ikarus 1989-ben 7974 főt foglalkoztatott és 11 974 autóbust szállított a ha-

3. TÁBLÁZAT ■ A vállalatok száma néhány hanyatló iparágban

Év	Bányászat	Textilipar	Bőripar	Kohászat	Kerékpárgyártás	Hajóipar
1993	74	236	180	475	3	5
1994	72	234	175	81	4	3
1996	95	365	243	102	–	–
1997	87	397	255	103	–	–
1998	61	200	188	80	–	–
1999	62	223	204	–	–	–
2000	60	212	204	–	–	–
2001	61	209	196	–	–	–
2002	65	211	190	–	–	–
2003	63	209	176	–	–	–
2004	64	188	154	–	–	–
2005	60	183	124	–	–	–

Forrás: Ipari és Építőipar Statisztikai Évkönyv.

zai és a szocialista piacra (elsősorban a Szovjetunióba). Az autóbuszok iránti hazai igények gyors csökkenése és a volt szocialista országok piacának összeomlása nehéz helyzetbe hozta a vállalatot. A vevők különös igényeit jól kiszolgáló, ám csak nehezen változtatható tömeggyártási technológia nem volt alkalmas a fejlett ipari országokban keresett buszfajták vagy más termékek gyártására. A szocializmus utáni visszaesés időszakában ezért a vállalat forgalma és létszáma drámai sebességgel zsugorodott. 1995-ben már csak 2846-an dolgoztak az Ikarusnál, és 1994-ben mindössze »1574 buszra talált vevőt« a vállalat. A forgalom csökkenése miatt a vállalat 1990–1993 között veszteségesé vált. (A mérleg szerinti eredmény mindhárom évben negatív volt.) A hosszú és a rövid lejáratú tartozások együttes összege (kötelezettségek összesen) az 1989. évi 6,5 milliárdról, 1995-ben 13,1 milliárd forintra nőtt.” (Molnár [1995] 137. o.)

Az Állami Vagyonügynökség 2000-ig négyszer tett kísérletet az Ikarus privatizálására. Az egymást követő meghatározó tulajdonosok (előbb egy orosz konzorcium, az Atex, majd átmenetileg újból a magyar állam, ezt követően a cégnek hitelező (kényszerből tulajdonos) hazai bankok, majd a francia állami többségű Renault és az olasz FIAT-csoporthoz tartozó Iveco közös vállalata, a barcelonai központú Iris Bus) különböző kockázattal számoló üzleti tervei, eltérő tőkeereje sem volt elegendő a piacvesztés megállításához, a vállalat tőkeértékének csökkenéséhez.

1996-ban az Ikarusnak közel 13 milliárd forintra rúgó tartozásai már meghaladták a 11,5 milliárdos alaptőkét. „A különféle válságkezelési erőfeszítések ellenére az üzemi veszteség is évről évre nőtt: ennek nagysága 1994-ben 1,7 milliárd, 1995-ben 2,5 milliárd forint volt az idén [1996-ban – L. M.] pedig elérheti a 3 milliárdot is (Heimer [1966] 127. o.). Elégséges rendelések híján a buszkibocsátás viszont folyamatosan csökkent: az 1993. évi 3052 darabos eladás után 1994-ben 1590, 1995-ben 1286 egységre zuhant az értékesítés. A kilencvenes évek második felében némi emelkedés mutatkozott az autóbusz termelésben és -exportban, ám orosz válságot követő években újból folyamatosan csökkent a gyár által kibocsátott buszok száma. 1997-ban 1961, 2000-ben 804, 2002-ben 355, 2003-ban mindössze 160 buszt gyártottak Magyarországon.⁴⁸ A termelés-csökkenés hatására 2003-ban bezárták a gyár legnagyobb, tömeggyártásra szervezett üzemét Székesfehérváron. Ebben az évben, „mindössze három autóbust gyártottak Székesfehérváron az Ikarusbusz üzemcsarnokában, emellett mintegy száz alvázat. A nagy múltú cég megrendelések nélkül maradt, ezért francia tulajdonosa a bezárás mellett döntött” (Ujvári [2003]) Ezt követően „buszgyártás csak foltokban maradt” az országban. 2006-ban 419, 2007-ben mindössze 284 busz gyártásáról tudósítanak, 2008-ban a KSH statisztikai évkönyvei már nem regisztráltak buszgyártást.

Történeteink nem pótolják a rendszerváltás utáni piac- és vállalat-összeomlások alapos kutatását. Jól mutatják azonban, hogy azokon a piacokon, ahol csökkent, megszűnt a kereslet, a magántulajdon meghatározó szerepét garantáló és a piacgazdaság működését szolgáló új intézmények és szabályok nem növelték a vállalkozói/befektetői kedvet, nem volt jelentős beáramlás.

⁴⁸ KSH Statisztikai Évkönyv 1993 és 2009 közötti számai.

Piacfejlődés a rendszerváltás után (makrogazdasági elemzés)

A piacfejlődésnek nincsenek közvetlen makrogazdasági mutatói, ezért a leírásához és értelmezéséhez közvetett mutatók⁴⁹ idősorait használjuk.

- A vállalkozások számának alakulása a piacra lépések gyakoriságának változásáról tájékoztat.
- A termékek, szolgáltatások, termékcsoportok forgalmának alakulása az áru- és szolgáltatási piacok terjedelmének változásait mutatja. A forgalom és a termelés makrogazdasági mutatói pedig, ha fogyatékosan is, de mérik az összes piac terjedelmének a változásait.
- A tulajdoni szerkezet idősoraiból megtudhatjuk, hogyan változott a piaci szereplők eltérő ösztönzőkkel, stratégiákkal jellemezhető csoportjainak, típusainak súlya a magyar gazdaságban.
- A vállalati méret szerkezetének módosulásai a piaci szereplők erőviszonyainak alakulásáról nyújtanak (ugyancsak közvetett és pontatlan) információt.

Ezek a mutatók nem mérik a piacfejlődés fontos eseményeinek, például a piaci zavarok és a zavar elhárítások számát, gyakoriságát, ám elegendők ahhoz, hogy elkülönítsük és bemutassuk a rendszerváltás utáni piacfejlődés két, jól elkülöníthető időszakát: az első, az 1988–1989-től 1997–1999-ig tartó időszak, a piacok keletkezéséé, a dinamikus változásoké, majd ezt követte a rendeződés, a viszonylagos stabilizálódás máig tartó időszaka.

◆ A keletkezés és építés éveiben tömegesen léptek új szereplők a termék és szolgáltatás piacokra.⁵⁰ A 4. táblázat a regisztrált vállalatok számát mutatja, ezek mintegy 20 százaléka csak papíron létező, nem működő vállalat.⁵¹ Tudjuk továbbá, hogy a gyorsan szaporodó kis- és mikrovállalatok többsége fő- vagy mellékállású önfoglalkoztató, rejtett munkavállaló. (Gábor [1994] 710. o.). Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a regisztrált, illetve a működő vállalatok számát nemcsak az újonnan piacra lépők, de a működés jogi

⁴⁹ A fellelhető hazai adatbázisok nem piacokról, hanem *szakágazatokról* közölnek területi, illetve teljesítmény-mutatókat és idősorokat.

⁵⁰ „A piaci szereplők (jogi, nem jogi személyiségű gazdasági szervezetek és egyéni vállalkozások együtt) száma 1994. december 1-én első ízben haladta meg az egymilliót, amely 2,8-szerese volt az 1989 végének.” (Sántha [1996].)

⁵¹ A működő és a regisztrált vállalatok aránya az elmúlt húsz évben nem változott jelentősen.

4. TÁBLÁZAT ■ A regisztrált vállalatok számának alakulása 1989 után

Év	Jogi személyiségű gazdasági társaság	Egyéni vállalkozó	Vállalkozások összesen*
1989	17 341	320 619	
1990	26 807	393 450	
1991	43 439	510 459	
1992	60 762	608 207	
1993	86 867	715 105	
1994	121 128	778 026	
1995	106 245	791 496	1 053 257
1996	125 940	745 297	1 049 590
1997	147 388	659 690	998 264
1998	162 588	648 701	1 026 642
1999	165 307	660 139	1 049 410
2000	171 495	682 925	1 094 446
2001	177 424	698 001	1 124 835
2002	186 744	708 513	1 152 221
2003	197 667	716 729	1 176 934
2004	214 151	717 323	1 198 628
2005	228 586	710 838	1 208 780
2006	242 851	670 203	1 183 953
2007	261 907	702 595	1 233 704
2008	297 060	1 000 022	1 561 446
2009	324 906	1 012 770	1 592 591

* A vállalkozások összesen idősora a jogi személyiségű gazdasági társaságok és egyéni vállalkozók mellett tartalmazza a közkereseti és betéti társaságokat.

Forrás: Statisztikai évkönyvek.

formáját változtató vállalatok is szaporították a rendszerváltás utáni években. Mindezt figyelembe véve is a piacra lépő vállalkozások számának gyors növekedését, élénk és tömeges beáramlást figyelhettük meg ebben az időszakban.

- ◆ A rendszerváltáskor meghatározó súlyú állami vállalatok tulajdonában a kilencvenes évek végére a jegyzett tőke kevesebb, mint tíz százaléka maradt, miközben gyorsan nőtt a magántulajdonban, különösen gyorsan a külföldi tulajdonban levő vállalatok szektora (5. táblázat).
- ◆ A gazdaságot korábban uraló nagyvállalatok, nagyszövetkezetek száma, súlya gyorsan csökkent a rendszerváltás utáni évtizedben (6. táblázat). Az ekkor piacra lépő cégek túlnyomó többsége kis- vagy mikrovállalkozás. E folyamatok hatására a kilencvenes évek végére visszaállt a magyar gazdaságtörténetből jól ismert duális méretségű szerkezet (Berend–Ránki [1972] 62. o.).

5. TÁBLÁZAT ■ Az egyszeres és kettős könyvvitelt vezető vállalkozások jegyzett tőkéjének megoszlása fő tulajdonosonként

Év	Állami	Belföldi magán	Belföldi társasági	Külföldi	Egyéb	Összesen
1992	52,1	10,2	0,0	11,4	26,2	100,0
1994	44,5	10,7	17,6	17,8	9,5	100,0
1995	25,7	11,5	19,1	26,8	17,0	100,0
1997	13,5	10,5	22,6	35,0	18,4	100,0
1998	12,0	10,7	25,6	40,3	11,3	100,0
1999	9,2	9,1	20,6	51,6	9,5	100,0
2000	7,2	9,2	18,0	58,5	6,4	100,0
2001	7,7	8,8	17,0	60,1	6,4	100,0
2002	12,3	13,2	24,5	40,2	9,9	100,0
2003	13,3	12,9	22,0	44,2	7,7	100,0
2004	13,3	14,0	24,0	40,7	8,1	100,0
2005	8,9	15,1	24,0	40,9	11,1	100,0
2006	8,1	14,0	25,0	44,2	8,7	100,0
2007	6,6	13,1	30,9	40,6	8,4	100,0
2008	6,5	10,4	25,7	50,0	7,2	100,0

Forrás: APEH-adatok, közli: Kállay és szerzőtársai [2009].

6. TÁBLÁZAT ■ A regisztrált társas vállalkozásokban foglalkoztatottak száma (fő)

Év	500 fő és a felett	250–499 fő	50–249 fő	20–49 fő	10–9 fő	1–9 fő	0 és ismeretlen számú
1999	500	624	4625	8 113	12 655	163 258	144 727
2000	490	616	4781	8 270	13 514	177 632	154 022
2001	472	597	4918	8 795	14 304	186 604	156 088
2002	467	573	4759	9 144	15 127	198 691	156 583
2003	440	539	4858	9 424	15 737	220 997	157 270
2004	421	520	4903	9 495	16 179	234 524	149 837
2005	426	518	4823	10 695	19 102	270 389	191 989
2006		900 ⁺	4668		22 440 ⁺⁺	294 041	183 795
2007		907 ⁺	4638		24 483 ⁺⁺	292 297	203 134
2008		953 ⁺	4969		31 456 ⁺⁺	52 4046 ⁺⁺⁺	
2009		979 ⁺	5119		30 551 ⁺⁺	54 3172 ⁺⁺⁺	

⁺250 és több, ⁺⁺10–49 fő, ⁺⁺⁺0–9 fő.

Forrás: KSH Statisztikai évkönyvek.

A piacfejlődés mutatói együtt mozogtak a vizsgált időszakban.⁵² Az állami szektor gyors zsugorodásának és a magánszektor dinamikus bővülésének éveiben gyorsan nőtt a piaci szereplők száma. A kisebb vállalatok számának, arányának növekedése is egybeesett a magánszektor gyors bővülésével.

A piacfejlődés 1997–1999-től napjainkig tartó, második szakaszában a választott mutatók kivétel nélkül a változások lassulását, a piacszerkezet stabilizálódását jelzik.

- 1998 után a piaci szereplők száma csak lassan növekedett, sőt az egyéni vállalkozók száma 2003–2005-ben csökkent (4. táblázat).
- A tulajdoni szerkezet, az állami és a magántulajdon aránya sem változott jelentősen ebben az időszakban. A tömeges privatizáció befejezése után csak a magánszektorban voltak jelentős arányváltozások. A külföldi többségi tulajdonban levő vállalatok súlya 2001–2002-ig gyorsan nőtt, azóta kisebb ingadozással a jegyzett tőke 40–45 százaléka van a birtokukban (5. táblázat).
- A méretszerkezet sem módosult jelentősen az ezredforduló után – megszilárdult a duális szerkezet.⁵³ A legnagyobb vállalatok száma lassan csökkent, a 10 főnél kevesebbet foglalkoztatóké folyamatosan nőtt (6. táblázat).⁵⁴

A szokásos és a kivételes ösztönzők

A közvetett mutatók (a piacra lépések, a tulajdonviszonyok és a méretszerkezet időso-rai) gyakrabban jelezték a termék- és szolgáltatáspiacok fejlődésének kezdetét jellemző átrendeződést, az intenzív beáramlást a rendszerváltástól 1997-ig tartó időszakban, mint az 1997-től napjainkig tartó időszakban. Másként fogalmazva: a rendszerváltást követő években valószínűleg több piac volt kialakulatlan, mint az ezredfordulón, majd az azt követő években.⁵⁵ Mi magyarázza ezt a fordulatot, mi okozta a rendezett piacok számának, arányának valószínűsíthető növekedését?

Az elemzés során megkülönböztetjük a piacfejlődés, ezen belül a piacok konszolidálódásának szokásos és kivételes ösztönzőit.

A szokásos ösztönzők közé soroljuk:

- a piacsabályozást (a kiszámítható és stabil piacsabályozás rendszerint javítja a vállalati tervezés hatékonyságát és ezzel a piacra lépés vagy a piacon maradás esélyeit);

⁵² Ebben a fejezetben többször hivatkozunk majd a vállalkozások indításával és működtetésével foglalkozó könyvünknek (Laki [1998]) a rendszerváltás utáni évek folyamatait bemutató fejezeteire. A vállalkozásindítás és a piacok fejlődése között szoros a kapcsolat, de nem ugyanarról a jelenségről van szó.

⁵³ A foglalkoztatottak száma nem méri pontosan a méretkoncentráció alakulását, nem tudósít a hálózatosodás mértékéről és a vállalkozóként foglalkoztatott munkaerő nagyságáról.

⁵⁴ A működő (valóban piacra lépő) vállalatoknak a regisztráltakhoz mért aránya 1989-től napjainkig nem mutatott különösebb ingadozást. Az utóbbi 6-8 évben a regisztrált vállalatok 74–76 százaléka működött: rendelkezett árbevétellel vagy foglalkoztatottakkal.

⁵⁵ Azért csak valószínűleg, mert a piaci zavarok, zavarelhárítások számának alakulásáról nincs statisztikai adatunk.

- az adókat (minden egyebet azonosnak véve, a magas és hatékonyan beszedhető adók inkább elriasztanak a piacra lépéstől, mint az alacsonyabbak és nehezen beszedhetőek);
- az iparpolitikát (az állam által támogatott vagy büntetett tevékenységek, termékek és szolgáltatások halmazának nagysága és fontossági sorrendje);
- a bankhiteleket (az olcsó és bőségesen rendelkezésre álló hitelek többnyire növelik a piacra lépések számát, a piacon maradás esélyeit);
- a gazdasági növekedést (minden egyebet azonosnak véve, a gyorsabb gazdasági növekedés több piacon nagyobb piacbővüléssel kecsegtet, mint a gazdaság stagnálása vagy a visszaesés).

A rendszerváltozás utáni piacfejlődést különös, nem ismétlődő tényezők is befolyásolták:

- a vállalkozás politikai kockázatát megszüntető intézményi és politikai változások;
- a tulajdoni szerkezet átalakulása.

A szocializmus utáni időszak piacfejlődésének elemzését a dinamikus időszak ösztönzőinek áttekintésével kezdjük, ezután bemutatjuk az átrendeződés/stabilizálódás és az ösztönzők kapcsolatát a második szakaszban.

Ösztönzők – a rendszerváltás utáni piacfejlődés első szakasza (1990–1998)

A PIACSZABÁLYOZÁS VÁLTOZÁSAI. Az időszak piacfejlődésének leírását és elemzését egy esetünkben nem szokásos ösztönző, az állami szabályozás változásainak bemutatásával kezdjük. Az állami piacsabályozás⁵⁶ elemzőjét nemcsak a magyarországi rendszerváltás utáni első évek intenzív szabályozási teljesítménye teszi próbára: a „szabályozási düh” által teremtett új intézmények tucatjait és szabályozások (törvények stb.) százait kellene áttekintenünk. Az üres – a gazdasági-társadalmi folyamatokra befolyást nem vagy elvéve gyakorló – szabályok kiszűrése mellett különös figyelmet kellene fordítani a jogszabályoktól nem várt hatásokra is.⁵⁷ Például arra, hogy a szabályozó/törvényhozó 1988–1989-ben számos jogszabálynak a reformált szocialista gazdaságban, nem pedig a magántulajdon túlsúlyán alapuló piacgazdaságban kifejtendő hatásait mérlegelte (Sárközy [2007] 197–213. o.). Külön csoportot alkotnak azok az esetek, amikor a megváltozott politikai vagy éppen jogi környezetben nem alkalmazott, de érvényben lévő jogszabályokat 1989 után újból használnak, használhatnak a gazdaság szereplői.⁵⁸

⁵⁶ Korábban említettük, hogy az állam mellett vagy helyett a piac szereplőinek szervezetei, önkéntes vagy kényszerű megállapodásai is szabályozhatják a piacot. A piacsabályozások egy része szándékolt, más része nem tervezett hatást gyakorol a piaci szereplők költségeire, a vállalatok közötti versenyviszonyokra.

⁵⁷ Az 1988. évi a gazdasági társaságokról határozó törvény ilyen következményeit említi például Sárközy [2005] (28. o.).

⁵⁸ „Az úgynevezett spontán privatizáció nem a társasági törvénnyel kezdődött. 1987-ben lehetővé tették, hogy tisztán belföldi jogi személyek is létrehozzanak az 1875. évi XXXVII. törvény szerinti részvénytársaságot, illetve az 1930. évi V. törvény szerinti kft.-t” (Sárközy [1997] 169. o.).

További elemzés, elsősorban megvalósulási tanulmányok tárgya lehetne a jogszabályok egymásra gyakorolt (erősítő vagy éppen semlegesítő) hatásainak mérése vagy bemutatása is.

A jogi értelemben vett dereguláció, „a jogi túlszabályozás csökkentését, megszüntetését célzó jogszabályritkítás” eseményeit is át kellene tekintenünk (*Nagylexikon* [1998] 489. o.). Itt különösen nehéz lenne elkülöníteni azokat az eseteket, amikor az állam tudatosan átengedte a szabályozást a piacnak vagy a piaci szereplők társulásainak, azoktól az esetektől, amikor az állam egyszerűen kivonult a szabályozásból – nem kalkulálva vagy tervezve lépései következményeit.

Magyarországon csak néhány éve foglalkoznak a jogi szabályozás hatásvizsgálatával. Az 1987. évi XI. törvény ugyan tartalmazott hatáselemzési kötelezettséget meghatározó rendelkezéseket, ám a nemzetközileg elfogadott módszerek bevezetésére és alkalmazására Magyarországon csak az Európai Unióhoz történő csatlakozás után, főként a törvény 2007. évi módosítása után került sor.⁵⁹ Ezt megelőzően, 2006-ban az illetékes minisztérium kiadott egy tájékoztatót a szabályozási hatásvizsgálatok módszertanáról.⁶⁰ Visszamenőleges elemzéssel – például a rendszerváltás első éveiben született jogszabályok hatásvizsgálatával – tudomásunk szerint nem foglalkoztak a kutatók vagy az államigazgatásban dolgozó elemzők.⁶¹

E megfontolások alapján nem vállalkozunk a posztoszocialista átmenet első éveiben létrejött jogszabályi környezet átfogó elemzésére, még kevésbé az akkor hozott jogszabályok hatásának vizsgálatára. A továbbiakban csupán áttekintjük azokat a fontosabb törvényeket és más jogi szabályozásokat, szabály helyeket, amelyekkel a törvényalkotó hozzájárult (hozzá kívánt járulni) a piacgazdaság kiépüléséhez, a piacok fejlődéséhez.

A piacgazdaság fejlődését segítő jogalkotást nagyban előmozdította, hogy az 1988–1989-ben alakuló, újjászerveződő politikai pártok – köztük az állampárt tagjai által ala-

⁵⁹ „A jogalkotásról szóló 1987. évi XI. törvény hatáselemzési kötelezettséget meghatározó rendelkezéseinek hatályosulása rendkívül ingatag. A törvényben felvázolt feladatok a szabályozni kívánt viszonyok teljes körű előzetes elemzését kívánják meg annak érdekében, hogy a »jogalkotói szándék« ténylegesen a fennálló problémák megoldására irányuljon, a jogok és kötelezettségek meghatározása időben kövesse a változó körülményeket, és reális, teljesíthető elvárások kerüljenek megfogalmazásra a jogalkalmazók teljes köre számára. Ennek hiányában a jog könnyen öncélúvá válik, és elrugaszkodik a társadalmi keretek valóságától. Az utólagos hatásvizsgálati kötelezettség pedig folyamatos nyomon követést, a jogszabályok észlelt hatásainak értékelésére, és a jogalkotási folyamatba történő visszacsatornázására irányuló komplex tevékenységet igényel. A tapasztalatok szerint a fenti, törvényben megfogalmazott tennivalók rendkívül heterogén színvonalon, illetve sok esetben egyáltalán nem érvényesülnek a gyakorlatban.” (*Kovácsy–Orbán* [2005] 37. o.)

⁶⁰ 8001/2006 (I. 30.) IM tájékoztató a szabályozási hatásvizsgálat elvégzésének módszertanáról.

⁶¹ Gyakoribb a jellegzetes esetek, példák ismertetése, említése: Az 1989. májusi átalakulási törvény működését elemezve Sárközy Tamás például egy ismert esettel érvel: „Az állami vállalat belső társaságosítással való kiürítésének mintapéldája a Medicor nagyvállalat volt, de számos más nagyvállalat is alkalmazta. Ennek lényege: a vállalati technikai jellegű vagyon szinte teljes mértékben a gyáregységekből képződő leányvállalatokhoz kerül, ezeket pedig kis létszámú vállalati központból alakult holdingtársaság fogja össze. Mind a leány-, mind a holdingtársaság eleinte szinte tisztán belső jellege lassan feloldódik: az életképes leánytársaságokba bankok, külföldiek, partnervállalatok is beszállnak például keresztrészesedésekkel, alapítványi megoldásokkal stb. (számos módszer volt), a holding állami tulajdoni jellege is lassan elkopik.” (*Sárközy* [2005] 29. o.).

pított Magyar Szocialista Párt (MSZP)⁶² – és társadalmi szervezetek (az ellenzéki majd a nemzeti kerekasztal résztvevői), kisebb eltérésekkel, illetve néhány, nem különösebben jelentős politikai szervezet kivételével egyetértettek abban, hogy a megreformált szocialista tervgazdaságot át kell alakítani a fejlett ipari országok mintáját követő kapitalista piacgazdasággá (Laki [2000]).

Ez a széles körű egyetértés, politikai támogatás kellett ahhoz, hogy az 1989. október 23-i módosításakor két – témánk szempontjából fontos – új paragrafus került az alkotmányba. A két alkotmánymódosítás megszüntette a piacok rendeződését és fejlődését gátló legfontosabb szabályokat és intézményeket.⁶³

Az első szabad választás után a programját ismertető beszédében Antall József miniszterelnök elmondta, hogy az új kormány számára, „Történelmi feladat a vállalkozási, a gazdasági szabadság helyreállítása. Magyarországnak csak akkor lesz új jövője, ha végre törvényes teret és lehetőséget biztosítunk az ambíció, a tehetség, az egyéni és közösségi kezdeményezés tömérdék lefojtott, elnyomott, kényszerpályára szorított energiájának.” Majd később: „Célunk a szociális piacgazdaság megvalósítása, vagyis olyan gazdaság, amelyben a piac nyitottságát szociális és – tegyük hozzá – környezetvédelmi szempontok, a gondoskodó és hosszú távlatokban gondolkodó társadalom elvárásai egészítik ki.”⁶⁴

Az alkotmány módosításával és az új kormány programjával összhangban számos, a piacfejlődést befolyásoló törvényerejű rendelet, törvény, törvényhely született a rendszerváltás első éveiben.

Esetenként a preambulum az alkotmány változásából eredezteti az új törvényt: „E törvény célja, hogy – figyelembe véve a Magyar Köztársaság Alkotmányának a köztulajdon és a magántulajdon egyenjogúságára, a magántulajdon garanciáira és a vállalkozói befektetések védelmére vonatkozó rendelkezéseit – az egyéni vállalkozások szabályozásával, a vállalkozói szabadság és az azonos versenyfeltételek biztosításával elősegítse a magyar gazdaság fejlődését.” (1990. évi V. törvény az egyéni vállalkozásról.)

Máskor nem említik az alkotmányt, de a jogalkotó gazdasági rendszerváltó magatartásából következik az új törvény vagy törvénymódosítás: „A törvény célja a gazdasági hatékonyság javítása, a piaci és a versenyviszonyok kibontakoztatása érdekében annak előmozdítása, hogy a magánvállalkozás meghatározóvá váljon a kiskereskedelemben, a vendéglátóipar

⁶² Egy lehetséges interpretáció: „A pártállam végérvényesen 1989. október 7-én szűnt meg, amikor a kongresszus felszámolta az MSZMP-t, s új politikai szervezetként létrehozta a Magyar Szocialista Pártot. E változás nyomán nemcsak az állampárt és a kormányzati szervek közötti kapcsolatrendszer szűnt meg, hanem az a politikai erő is, amely az addigi parlamenti többséget adta.” (Wiener [1997] 18. o.)

⁶³ 9. paragrafus 1. bekezdés: „Magyarország gazdasága olyan piacgazdaság, amelyben a köztulajdon és a magántulajdon egyenjogú és egyenlő védelemben részesül”; 2. bekezdés: „A Magyar Köztársaság elismeri és támogatja a vállalkozás jogát és a gazdasági verseny szabadságát. 13. paragrafus 1. bekezdés: „A Magyar Köztársaság biztosítja a tulajdonhoz való jogot”; 2. bekezdés: „Tulajdont kisajátítani csak kivételesen és közérdekből, törvényben szabályozott esetekben és módon, feltétlen és azonnali kártalanítás mellett lehet.” (A Magyar Köztársaság alkotmánya I. fejezet. Általános rendelkezések.)

⁶⁴ Antall József beszéde a Parlamentben 1990. május 22-én. http://mdf.hu/media/statikuskepek/900522_Antall_J_kormprogr.pdf

és a fogyasztási szolgáltatások területén.”⁶⁵ „A gazdasági hatékonyságot kikényszerítő piaci verseny alapvető feltétele a gazdasági verseny szabadsága és tisztasága. Ezek védelme érdekében tiltani kell a tisztességes piaci magatartással ellentétes viselkedésformákat, és be kell vezetni a vállalkozók szervezeti egységének ellenőrzését, megteremtve az ehhez szükséges szervezeti formákat is. Ennek megfelelően a törvény védi a gazdasági versenyhez fűződő közérdeket, a versenytársak érdekeit, és – a tisztességes piaci magatartáshoz kapcsolódóan – a fogyasztók érdekeit.”⁶⁶

Az ilyen szellemű bevezető indoklások bizonyára erősítették a vállalkozók, a munkavállalók piacra lépési szándékait, de a piacfejlődést elsősorban az új törvények rendelkező részei, valamint a kormányprogramok végrehajtását segítő rendeletek, programok befolyásolták.

Az átmenet első éveiben intenzív jogalkotói munka segítette a piacok fejlődését. A következőkben sorra vesszük ezt a folyamatot.

- ◆ A törvényhozó felszámolta a szocialista tervgazdaság intézményeit,⁶⁷ és a piacgazdaság kiépülését, működését biztosítani hivatott új, állami intézmények létrehozásáról határozott. A rendszerváltás hónapjaiban törvény rendelkezett az Állami Vagyonügynökség,⁶⁸ valamint a Gazdasági Versenyhivatal⁶⁹ felállításáról.
- ◆ A vállalkozók, a munkavállalók szakmai-érdekvédelmi és piacszabályozási funkciókat is betöltő szervezeteinek megalapítását könnyítette az egyesülési jogról szóló törvény.⁷⁰
- ◆ A vállalat alapítást, a piacra lépést lehetővé tevő, könnyítő szabályozások, törvények is a piacgazdaság fejlődését szolgálták. Az 1990-ben hozott deregulációs törvény például lehetővé tette, hogy szervezeti egységek – gyáregységek, telepek stb. – kiváljanak az állami vállalatokból. Az ekkor még állami tulajdonban levő új, önálló cégek fontos szerepet játszottak a monopolhelyzetek megszűnésében.⁷¹ A piaci verseny kibontakozását segítette, hogy a törvényhozó jórészt lebontotta a külföldi befektetők piacra lépésének korlátait.⁷² Hasonló hatást várt a parlament a gazdasági társaságok alapításáról,⁷³ illetve a gazdasági

⁶⁵ 1990. LXXIV. törvény a kiskereskedelmi, a vendéglátó-ipari és fogyasztási szolgáltató tevékenységet végző állami vállalatok vagyonának privatizálásáról (értékesítéséről, hasznosításáról).

⁶⁶ 1990. évi LXXXVI. törvény a tisztességtelen piaci magatartásról.

⁶⁷ A Magyar Köztársaság intézményeit felsoroló törvényben például már nem szerepel az Országos Tervhivatal (1990. évi XXX. törvény a Magyar Köztársaság minisztériumainak felsorolásáról).

⁶⁸ 1990. évi VII. törvény Állami Vagyonügynökségről és a hozzá tartozó vagyon kezeléséről és hasznosításáról.

⁶⁹ 1990. évi LXXXVI. törvény a tisztességtelen piaci magatartás tilalmáról.

⁷⁰ 1989. évi II. törvény az egyesülési jogról.

⁷¹ „Állami szervek és érdekképviselői tevékenységet folytató társadalmi szervezetek indítványára az alapító szerv – az indítvány kézhezvételétől számított kilencven napon belül – rendelkezhet a vállalat elkülönült gazdasági egységének önálló vállaltatá alakításáról, amennyiben az állami vállalat változatlan szervezetben való fennmaradása súlyosan veszélyezteti a gazdasági verseny szabadságát vagy tartósan piackorlátozást, illetve gazdasági erőfölényt eredményez. (1990. évi XXII. törvény egyes törvények és törvényerejű rendeletek hatályon kívül helyezéséről és módosításáról.)

⁷² 1989. évi XXIV. törvény a külföldiek magyarországi befektetéseiről.

⁷³ 1989. évi XIII. törvény a gazdálkodó szervezetek és a gazdasági társaságok átalakulásáról.

szervezetek átalakulásáról hozott törvényektől.⁷⁴ A piaci szereplők számának növekedésére számított a törvényhozó az egyéni vállalkozások alapítását, jogállását újra rendező szabályozástól is.⁷⁵ A vállalkozások indítását, piacra lépését segítő háttérintézmények, infrastruktúra kialakításáról, fejlesztéséről is döntött a törvényhozó.⁷⁶

- ◆ A jogalkotó piacépítő tevékenységének fontos része volt a privatizáció szabályozása. Előbb az úgynevezett kisprivatizációról – a kereskedelmi és vendéglátó-ipari egységek (boltok, vendéglők) magánkézbe adásáról – döntött a parlament. Ez számos kisvállalkozás alapítását és piacra lépését könnyítette meg.⁷⁷ Hamarosan döntött a parlament a nagyobb ipari és szolgáltatóvállalatok magánkézbe adásának rendjéről is – ez újabb vállalatok, vállalatrészek magántulajdonba vételére, ezzel újabb piaci belépésére adott lehetőséget.⁷⁸

ADÓK ÉS NYERESÉGEK. A szokásos érvelés szerint a magas és/vagy növekvő adórata – minden egyebet azonosnak véve – kedvezőtlenül befolyásolja nemcsak a piacra lépők számát, de a piacon levő vállalatok túlélési és növekedési esélyeit is.

A rendszerváltás utáni magyar gazdaság folyamatai csak részben igazolták ezt a feltételezést. Az első évekről (1989–1992) nem találtunk összehasonlítható adóstatisztikát, ám számos jel szerint a magyar adórata már a kezdetektől magas volt. Egy 1994-ben készült összehasonlító elemzés szerint: „Magyarországon az adóbevételek/GDP arány a legnagyobb mértékű központi újraelosztást megvalósító fejlett országokkal van egy szinten.” (*Kopint–Datorg* [1994]). Továbbá: a szocializmus utolsó éveihez viszonyítva a kilencvenes évek elején egyes adónemeknél nőtt az összjövedelemhez viszonyított adó összege (*Laki* [1998] 133. o.). A rendszerváltás utáni évek jelentős adóterheire (és nem csupán az adóellenőrzés és behajtás alacsony hatékonyságára) utal az is, hogy ebben az időszakban nőtt az adókerülés gyakorisága és mértéke (*Kopint–Datorg* [1994]). Mindezek után aligha meglepő, hogy a magyarországi adóknak a GDP-hez mért aránya közel 4 százalékkal volt magasabb az Európai Unió átlagánál 1995-ben (7. táblázat).

A magas adóterhek ellenére – mint láttuk – a vállalatszám (a piacra lépők száma) gyorsan nőtt a rendszerváltást követő években (3. táblázat). A piacra lépő cégek tulajdonosait láthatóan az sem befolyásolta különösebben, hogy az átalakulás első éveiben igen magas volt a veszteséges vállalkozások aránya (8. táblázat).

A vállalatszám növekedése folytatódott az 1994-ben kezdődő *transzformációs fennállás* első éveiben is. A piacra lépési szándékokat az is erősítette, hogy 1995 után az adóterhek csakúgy, mint a veszteséges vállalkozások aránya, folyamatosan csökkent a magyar gazdaságban.

⁷⁴ 1988. évi VI. törvény a gazdasági társaságokról.

⁷⁵ 1990. évi V. törvény az egyéni vállalkozásról.

⁷⁶ 1989. évi 23. törvényerejű rendelet a bírósági cégnyilvántartásról és a cégek törvényességi felügyeletéről

⁷⁷ 1990. évi LXXIV. törvény a kiskereskedelmi, a vendéglátó ipari és fogyasztási szolgáltató tevékenységet végző állami vállalatok privatizálásáról (értékesítéséről, hasznosításáról).

⁷⁸ 1992. évi LIV. törvény az időlegesen állami tulajdonban levő vagyon értékesítéséről, hasznosításáról és védelméről, továbbá az 1995. évi XXXIX. törvény az állami tulajdonban levő vállalkozói vagyon értékesítéséről.

7. TÁBLÁZAT ■ Az adók a GDP százalékában

Év	Összes adó a GDP százalékában	
	Magyarországon	EU-27 (súlyozott átlag)
1995	41,6	39,4
1996	40,6	40,1
1997	39,0	40,3
1998	39,0	40,3
1999	39,1	40,8
2000	38,5	40,5
2001	38,3	39,6
2002	38,0	39,0
2003	37,7	39,0
2004	37,6	38,8
2005	37,5	39,1
2006	37,2	39,6
2007	39,8	39,6
2008	40,0	39,3
2009	39,5	38,4

Forrás: EC [2011] 198. o., illetve Annex A

8. TÁBLÁZAT ■ A veszteséges társas vállalkozások száma és aránya

Év	A veszteséges vállalkozások száma	A veszteséges vállalkozások aránya (százalék)
1994		47,65
1995		47,94
.	.	.
.	.	.
.	.	.
1998	91 246	36,6
1999	94 658	36,4
2000	102 491	27,0
2001	95 399	36,6
2002	98 083	37,7
2003	83 173	36,8
2004	90 811	36,3
2005	84 726	33,8
2006	77 206	29,2
2007	74 599	27,3
2008	87 898	31,7

Forrás: Statisztikai Évkönyvek, Ipari és építőipari Statisztikai Évkönyvek

A VÁLLALKOZÁSOK HITELEZÉSE. Az indításhoz, illetve a piacra lépéshez szükséges kölcsönök, hitelek megszerzésének feltételei is befolyásolják a vállalatok siker esélyeit és ezzel a piacok rendeződését.

A rendszerváltást követő években a befektetésekhez felhasznált pénz nagyobb része továbbra is a szocializmusban kiépült utakon érkezett a magánvállalkozókhoz. A növekedéshez és a működéshez szükséges pénzt elsősorban a haszon visszaforgatásával, a vállalatok közötti vagy családi hitelezéssel teremtették elő. A vállalatok mintegy háromnegyede a rendszerváltás után (a kilencvenes években) sem vett igénybe bankhitelt. „Egy reprezentatív mintán 1993-ban végzett felmérés szerint a vállalkozásindításkor valamilyen erőforrást igénybe vevők 66,4 százaléka használta a háztartás megtakarításait, 30,3 százaléka vett igénybe baráti, rokon kölcsönt. A bankhitel gyakorisága ennél kisebb: a megkérdezettek 25,2 százaléka vett fel bankhitelt vagy kedvezményes hitelt (Czakó–Vajda [1993] 21. o.)” (Laki [1998] 128. o.)

1990 és 1996 között a kormányzat vette fel a bankhitelek növekvő hányadát. Az ekkor még állami tulajdonban lévő kereskedelmi bankok inkább hiteleztek a számukra kevésbé kockázatos kormányzati szektornak, mint a vállalatoknak. A vállalati szektornak nyújtott hitelek állománya lassabban nőtt az átlagosnál, sőt 1992–1993-ban abszolút mértékben is csökkent (9. táblázat).

9. TÁBLÁZAT ■ A fontosabb szektorok hitelállománya és részaránya a belföldi hitelállományból (1989–1999)

Év decembere	Kormányzat nettó hitelei		Vállalati hitelek összesen		Kisvállalkozók hitelei		Belföldi hitelállomány összesen
	milliárd forint	százalék	milliárd forint	százalék	milliárd forint	százalék	milliárd forint
1989	1187,3	66,2	473,9	26,4	18,7	1,4	1794,6
1990	1215,2	61,0	592,1	29,7	44,0	2,2	1992,5
1991	1540,2	64,3	703,9	29,4	61,4	2,5	2394,2
1992	1835,5	66,8	691,8	25,2	76,2	2,8	2744,4
1993	2411,4	74,9	676,2	21,0	85,7	2,7	3220,5
1994	2860,1	73,7	780,5	21,0	89,2	2,3	3883,2
1995	3302,3	70,6	925,0	21,5	70,8	1,7	4284,8
1996	3413,3	73,0	1197,2	25,6	62,9	1,3	4674,7
1997	3462,7	66,5	1704,7	32,7	68,6	1,3	5205,6
1998	3859,8	66,8	1976,0	34,2	93,8	1,6	5773,4
1999	2968,4	54,5	2367,1	43,6	111,5	2,0	5445,9

Forrás: MNB éves jelentés, 1999. 357–358. o. alapján számolva

A kisvállalkozóknak nyújtott hitelek mennyisége ugyan rendre nőtt 1990–1996 között, de az ilyen hitelek részesedése a hitelállományból nemcsak igen kicsi maradt a vizsgált időszakban, de 1993 és 1998 között valamelyest csökkent (9. táblázat). A kormányzati hitelfelvételek miatt is magas reálkamatok szintén visszafogták a vállalatok bankhitelek iránti keresletét 1991 és 1995 között (10. táblázat).

10. TÁBLÁZAT ■ Az üzleti szféra hiteleinek reálkamatai*

Év decembere	Éven belüli lejáratnál	Éven túli lejáratnál
1989	6,0	3,4
1990	0,0	-3,5
1991	11,2	10,2
1992	8,4	5,6
1993	13,9	13,5
1994	13,0	10,4
1995	1,5	1,1
1996	3,2	4,5

* Az ipari termelői árindexszel számolva.

Forrás: MNB éves jelentések.

A fejletlen bankszolgáltatások és a fogyasztóbarát banki magatartás hiánya gyengítették a vállalatok hitelfelvételi szándékait. Egy korabeli terepkutatás szerint: „A technikai elmaradottságon kívül a bankokkal szemben a vállalatok gyakori kifogása az, hogy az alkalmazottak mentalitása nem változott, még nincsenek tisztában tevékenységük szolgáltatásjellegével, a garanciakéréseknél rugalmatlanok. Ennek következtében a bankok nem a vállalatok támogatói, inkább ellenőrző szerepet töltenek be. A vállalkozók rendelkezésére álló szolgáltatások köre szűk, általában csak az alapvető szolgáltatásokra, „szabványügyekre» korlátozódik. Szükség lenne kiegészítő pénzügyi szolgáltatásokra, például befektetési tanácsadásra, vagyonkezelésre, céginformációra.” (Ványai [1995] 42. o.)

GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS ÉS PIACFEJLŐDÉS. A gazdasági fellendülés (a gazdaság terjeszkedése) – minden egyebet azonosnak véve – kedvez a termelés és a kereskedelmi forgalom, és ezzel a piacok bővülésének, ösztönzi – a stagnálás vagy a visszaesés pedig visszaveti – a piaci szereplők számának növekedését, a vállalatok bővülését. A magyar piacfejlődés és a gazdasági növekedés idősorai ezt az állítást sem igazolták a vizsgált időszakban (11. táblázat).

11. TÁBLÁZAT ■ Növekedés és vállalatszám-alakulás

Időszak/fő jellemző	GDP		A piaca lépők száma
	évi átlagos növekedés (százalék)	Ipari termelés	
1983–1989: lassuló növekedés a szocialista rendszer utolsó éveiben	1,5	1,5	gyorsan nő
1990–1993: transzformációs visszaesés	-4,7	-4,6	gyorsan nő
1994–2002: transzformációs fellendülés	3,6	7,5	gyorsan nő 1998-ig, majd lelassul
2003–2008: besimulás, lassulás	3,1	6,3	lassan nő

Forrás: Statisztikai évkönyvek adatai alapján számolva.

A magyar gazdaság növekedése a nyolcvanas évek második felében lelassult, és ekkor a korábbinál lassabban növekedett az ipari termelés és a kereskedelmi forgalom is. Az ipari termelés jelentősen csökkent 1988–1989-ben. A piacra lépő hibrid és magánvállalkozások száma azonban nem csökkent, hanem – mint láttuk – gyorsan nőtt a szocializmusnak a gazdasági lassulás jeleit mutató utolsó éveiben, a nyolcvanas évek második felében (*Laki [1998]*).

A rendszerváltást követő transzformációs visszaesés (*Kornai [1993b]*). időszakában, 1990 és 1993 között évi 4,6 százalékkal csökkent a GDP és évi 4,6 százalékkal az ipari termelés (11. táblázat). A visszaesés hosszabb ideig tartott és nagyobb mértékű volt a kiskereskedelemben és a vendéglátásban, ahol a fellendülés csak 1998-ban indult el, és a forgalom 1990 és 1998 között közel 30 százalékkal csökkent. Ezekben az években, mint láttuk, a folyamatosan romló makrogazdasági mutatók ellenére, addig nem látott ütemben nőtt a piaci szereplők – jórészt a kisebb magánvállalkozások – száma. Az 1994-ben induló gazdasági fellendülés első éveiben is folytatódott a magánszektor térnyerése, a vállalatok, elsősorban kis- és középvállalatok számának gyors növekedése.

A 12. táblázatban összefoglaltuk a piacfejlődés ösztönzőinek a szocialista rendszer összeomlását követő években kifejtett hatásait.

12. TÁBLÁZAT ■ Az ösztönzők és hatásaik (1989–1997)

Ösztönzők	1989–1993	1993–1997
Piacbarát politika és szabályozás	++	+
Szabályozási környezet kiszámíthatósága	--	-
Adó	-	-
Bankhitel	-	-
Gazdasági növekedés	--	++

A rendszerváltás első éveiben a piacok épülése, bővülése nem a szokásos ösztönzők hatására ment végbe. A vállalatok gyors növekedését, a tulajdonviszonyok átalakulását és a méreterkezet jelentős változásait nem ösztönözték a kedvezőtlen adó- a hitelezési feltételek. A gazdasági visszaesés, a főbb gazdasági ágak kibocsátásának többéves csökkenése ugyancsak hátráltatta a piacra lépést, a vállalati növekedést. A beáramlások nagy számát – az eddigiek alapján – ezekben az években elsősorban az intézmények és a szabályozás átalakítása – a vállalkozás politikai kockázatának csökkenése magyarázza.

Ösztönzők – a piacfejlődés második szakasza (1998–2008)

A piacfejlődés mutatói fordulatot jeleztek 1997–1998-ban: megállt (regisztrált és a működő) vállalatok számának több mint egy évtizede tartó gyors növekedése. A tömeges privatizáció is véget ért, azóta az állami szektor részesedése viszonylag állandó, mintegy 6–12 százalék a magyar gazdaságban (5. táblázat). A vállalati méreterkezet is keveset

változott 1998 után: az addigra kialakult duális szerkezeten belül lassan tovább nőtt a kis- és mikrovállalatok száma, és csökkent a nagyobb vállalatoké (6. táblázat).

Hogyan működtek 1997–1998 után a piacfejlődés ösztönzői? Milyen szerepük volt abban, hogy a gyors változásokat felváltotta a piacszerkezet viszonylagos állandósága, hogy számos termék és szolgáltatás piaca közeledett a kiszámítható működés állapotához?

◆ A jogszabályok változása és az intézményi rendszer átalakulása a kilencvenes évek második felében jelentősen lelassult: „Mivel a '90-es évek közepéig a modern kapitalizmus jogi alapjait leraktuk, a '90-es évek közepétől a feladatot lényegében a fennálló joganyag karbantartása, folyamatos fejlesztése (az Unió vállalati jogával összhangban), valamint a még hiányzó részek pótlása képezte.” (Sárközy [2007] 282. o.)

Jól példázzák a korrekciós jogalkotó tevékenységet a tisztességtelen piaci magatartás és versenykorlátozás tilalmáról,⁷⁹ valamint a cégnyilvántartásról, a cégnyilvánosságról és a bírósági cégeljárásról szóló törvények.⁸⁰

A korrekciós jogalkotói tevékenység éveiben a gazdasági élet szereplői a korábbinál nagyobb eséllyel tanulhatták meg a rendszer működését, alkalmazhatták a dereguláció és az intézményi átalakítás számukra kedvező hatásait. A korábbinál kiszámíthatóbb, áttekinthetőbb, stabilabb, ám továbbra is piacbarát szabályozási környezet nem rontotta, inkább javította a sikeres piacra lépés és piacon maradás esélyeit.

◆ Az 1997 és 2006 között a vállalatok számára előnyösen, tovább csökkentek az indítást, a piacra lépést és a vállalatok növekedési esélyeit befolyásoló adóterhek (6. táblázat). Mérséklődött a magyarországi és az európai adóráták közötti különbség. 1997 után gyakrabban csökkent, mint nőtt a veszteséges vállalatok száma és aránya a magyar gazdaságban (7. táblázat).

◆ A bankok hitelezési gyakorlata is kedvezően változott a vállalatok számára ezekben az években. Az 1997 és 2003 között folyamatosan csökkenő kamatok növelték a vállalatok hitelfelvételi kedvét. A nem pénzügyi vállalatok egy éven belüli forinthiteleinek 1997 decemberében 13,4 százalékos átlagos kamatlába 2002 decemberére 7,4 százalékra csökkent.⁸¹ E fejlemények is hozzájárultak ahhoz, hogy a banki hitelállomány növekvő hányada jutott a vállalati szektornak (9. táblázat), hogy a vállalatok – ezen belül a kis- és középvállalatok – által felvett hitelek volumene gyorsan és folyamatosan nőtt, nemcsak a kilencvenes évek második felében, de az új évezred első évtizedében is (13. táblázat).

◆ A sikeres piacra lépés és a vállalati növekedés esélyeit 1997–1998 után is javította a gyors gazdasági növekedés, és számos termék és szolgáltatás esetében a forgalomnövekedés és piacbővülés. Az 1994-től 2002-ig tartó hosszú fellendülés időszakában a nemzeti jövedelem évi 3,6 százalékkal, az ipari termelés évi 7,5 százalékkal növekedett. A több évig tartó visszaesés után, 1998 és 2007 között gyorsan nőtt a kiskereskedelem és a vendéglátás forgalma is.

⁷⁹ 1996. évi LVII. törvény a tisztességtelen piaci magatartás és a versenykorlátozás tilalmáról.

⁸⁰ 1997. évi CXLV. törvény a cégnyilvántartásról, a cégnyilvánosságról és a bírósági cégeljárásról.

⁸¹ Forrás: Magyar Nemzeti Bank havi jelentései.

13. TÁBLÁZAT ■ A hazai bankok által folyósított vállalati hitelállomány a GDP százalékában (1999–2008)

Év	Vállalati hitelek összesen	Ebből: kis- és középvállalatok hitelei
1999	21,02	4,05
2000	22,07	6,68
2001	21,45	8,39
2002	19,38	16,08
2003	21,57	9,43
2004	22,61	10,75
2005	24,12	12,72
2006	24,87	13,19
2007	26,16	14,36
2008	27,42	14,09

Forrás: Kis és középvállalatok helyzete 2008.

A 14. táblázatban összefoglaltuk a vállalkozási kedv, a piacra lépés szokásos ösztönzőinek az 1998 utáni években kifejtett hatását. Az eddig elemzett szokásos és az egyszeri ösztönzők, a viszonylag gyors gazdasági növekedés, a továbbra is piacbarát és a korábbinál kiszámíthatóbb szabályozási környezet, a lassan csökkenő adóterhek, a javuló hitelezés mellett sem nőtt jelentősen a vállalatok száma, nem módosult a vállalatok méret- és tulajdonosi szerkezete.

14. TÁBLÁZAT ■ Az ösztönzők és hatásaik (1998–2008)

Ösztönzők	1998–2002	2002–2008
Piacbarát szabályozás	+	+
Szabályozási környezet kiszámíthatósága	+	+
Adók	+	+
Bankhitelek	+	+
Gazdasági növekedés	++	+

Összehasonlítás és magyarázat – lelkesedés és kényszer

- ◆ A gazdasági visszaesésnek, a magas adóknak és a kedvezőtlen hitelfelvételi lehetőségeknek inkább riasztó, mint ösztönző hatásai ellenére sok százezer vállalkozó szerzett tulajdon, és lépett piacra a szocialista rendszer összeomlását követő években.
- ◆ A hosszú fellendülés éveiben (a kilencvenes évek közepe és a 2008 őszi kibontakozó világgazdasági válság közötti időszakban) az adóterhek lassan csökkentek, a hitelfelvétel

tel esélyei javultak, viszonylag gyors volt a gazdasági növekedés, csökkent a veszteséges vállalatok aránya. E kedvező fejlemények hatására sem nőtt jelentősen a piaci szereplők száma, a ki- és a belépések gyakorisága, és nem változott érdemben – a korábinál kisebb ingadozást mutatott – a méret és a tulajdoni szerkezet. A szokásos ösztönzők változásai nem magyarázták a rendszerváltás utáni tömeges beáramlást, de a piaci szerkezet változásának lassulását sem indokolják.

Kínálkozik a magyarázat: ha nem a szokásos ösztönzők, akkor a különös, nem ismétlődő tényező: a vállalkozás politikai kockázatának megszűnése okozta lelkesedés és a tömeges munkahelyvesztés kényszere befolyásolta a piacra lépést fontolgatók (Lengyel [1997–1998]), a piacra lépők számát, és ezzel a piacok átalakulását, a rendszerváltást követő néhány évben. Másként: a piacgazdaság működését, a magántulajdon biztonságát szolgáló új törvények, rendeletek, intézmények, a politikusok és a sajtó optimista közlései és jelzései hatására sok ezer polgártársunk átmeneti és leküzdhető jelenségnek tekintette az adók, a hitelkamatok, a gazdasági növekedés kedvezőtlen alakulását, és vállalta a piacra lépés, a piacon maradás kockázatát.

Az üzleti várakozások idősorai erősítik ezt a tételt. A Kopint–Datorg konjunktúraindex szerint a helyzetük romlására számító vállalatok aránya folyamatosan nőtt 1987 és 1993 között (15. táblázat), ám az erősödő borúlátás sem lassította a piacra lépő vállalkozások, a vállalkozást indítani vagy vállalkozásukat legalizálni szándékozók számának növekedését ezekben az években (uo.). A transzformációs visszaesést követő hosszú gazdasági fellendülés igazolta a piacra lépők kockázat vállalását: 1993-tól az 1998-as orosz válságig folyamatosan javult a vállalatuk javuló helyzetéről beszámoló aránya, és egyre több vállalat prognosztizálta a kilátásainak javulását (15–16. táblázat, 1. ábra)

A piacfejlődés 1997–1998-ban kezdődő, második szakaszában megfordult a vállalkozók, a vállalati világ hangulata: romlottak az üzleti várakozások, nőtt a helyzetét és a kilátásait borúlátón megítélő vállalatok aránya.

1998 után is használhatjuk, de fordított előjellel a lelkesedés és a kényszer hatását kiemelő érvelést? Hogy az üzleti tervek készítésében, a vállalatstruktúrákban és irányításban járatlan, tapasztalatlan vállalkozók jelentős része ekkor szembesült azzal, hogy rosszul mérte fel üzleti lehetőségeit, hogy túlértékelte az új, piacbarát intézmények, szabályok kedvező hatásait. Hogy a kiegyensúlyozott, józan mérlegelés váltotta fel a lelkesedést a vállalkozók világában.⁸²

⁸² „E túlszaporodási-túlaprózódási folyamatban nyilvánvalóan ludas, először is, a vállalkozóvá válás mint alternatív boldogulási út, túlzó és egyoldalú népszerűsítése. A propaganda figyelmen kívül hagyta az önfoglalkoztatás »normális« gazdasági súlyával kapcsolatos nemzetközi tapasztalatokat, s mintegy kisebbségi érzést igyekezett kelteni mindazokkal, akiktől idegen a vállalkozásalapítás gondolata. Ezzel akarva-akaratlanul rájátszott arra a spontán mechanizmusra, amelyben egyre többen valószínűleg csak azért kezdtek vállalkozásba, mert a vállalkozás kilátásaira – az új helyzetben mérvadó közvetlen tapasztalatok híján – a vállalkozások szaporodásából következtettek. Jellemző ebből a szempontból a vállalkozásalapítást fontolgatók nemzetközileg igen magas, 1990-ben 40 százalék felett tetőző aránya a magyarországi közvélemény-kutatásokban.” (Gábor [1994] 715. o.)

A konjunktúraindexek ismét erősítik ezt az érvelést. A Kopint–Datorg bizalmi indexe folyamatosan romlott 1998 és 2004 között. Ezt követően is csupán egyetlen évben, 2008-ban, közelítette meg az 1998-as értéket (15. táblázat). A gazdasági minisztérium munkatársai (Kállay és szerzőtársai [2009] által mért optimizmus-/pesszimizmusmutató is megszakítás nélkül romlott 1998–1999 után (16. táblázat) és a GKI üzleti bizalmi indexe ugyancsak pesszimista üzleti várakozásokról, a vállalkozók romló közérzetéről tudósít 1998, és különösen 2002 után (1. ábra).

A lelkesedést követő kiegyensúlyozott üzleti tervezés, a tapasztalva tanulás talán indokolja az új vállalkozók 1998 után romló piaci várakozásait. A tapasztaltabb, a szocialista gazdaságban tevékenykedő, majd 1989 után a működés jogi formáját is váltó, vállalatok azonban megalapozottabb célokat követtek, valószínűleg pontosabban becsülték a várható forgalmat vagy tervezték a kapacitások bővítését, mint az újonnan érkezők. A szocializmusban szerzett tudásuk egyik fontos eleme az intézmények, szabályok iránti erős bizalmatlanság. Az ő kezdeti lelkesedésük éppúgy, mint növekvő borúlátásuk ezért magyarázatra szorul.

15. TÁBLÁZAT ■ Konjunktúrabarométer

Év	Bizalmi index	Vállalat helyzete	Kilátások az elkövetkező hat hónapban
1987	55,5	51	60
1988	50,0	44	56
1989	48,0	40	56
1990	42,0	37	47
1991	40,5	32	49
1992	41,0	33	49
1993	49,5	41	58
1994	57,0	50	64
1995	62,0	54	70
1996	63,5	59	68
1997	68,0	65	71
1998	71,5	72	71
1999	60,5	57	64
2000	68,0	67	69
2001	65,5	66	65
2002	58,0	54	62
2003	54,5	51	58
2004	58,5	57	58
2005	61,5	58	65
2006	69,0	68	70
2007	61,5	65	58
2008	70,0	71	69
2009	38,5	35	42

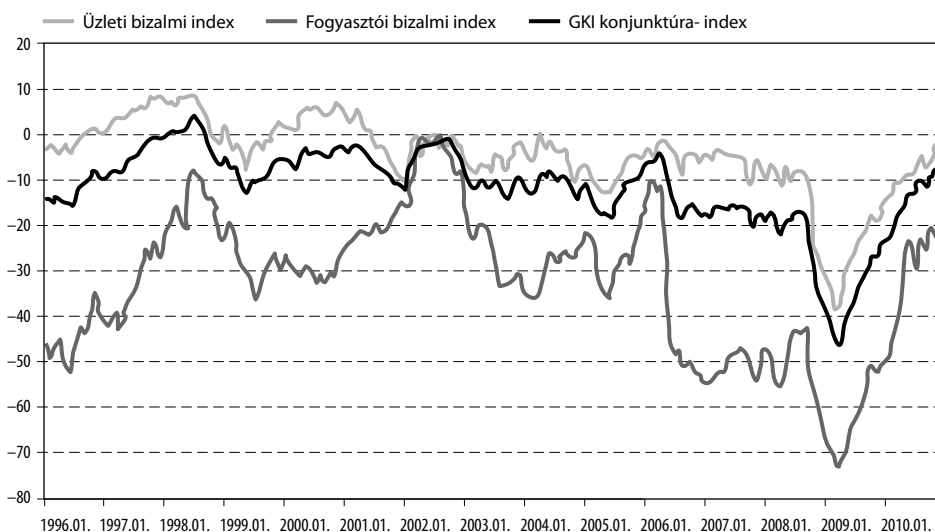
Forrás: Kopint–Datorg konjunktúrajelentései.

16. TÁBLÁZAT ■ Az optimizmus-/pesszimizmusmutató alakulása

Év	Hogyan ítéli meg			
	a gazdaság		vállalkozásának	
	jelenlegi helyzetét	kilátásait	jelenlegi helyzetét	kilátásait
1997	-40	11	-11	1
1998	-29	20	-13	4
1999	-27	-4	-6	2
2003	-41	-26	-11	-7
2005	-41	-3	-13	-5
2007	-55	-20	-18	-8
2008	-74	-62	-17	-29
2009	-79	-26	-26	-19

Forrás: Kállay és szerzőtársai [2009] 168–169. o.

1. ÁBRA ■ A GKI konjunktúra-index és összetevői, 1996–2010

Forrás: GKI [2010].

A kereslet hatása

A feldolgozó ipari termelés növelését gátló tényezőket bemutató rendszeres felmérések tanúsága szerint rövidebb idővel a rendszerváltás után, már 1992 első hónapjaiban a vállalatoknak a korábbinál nagyságrendekkel kisebb részében akadályozta a termelést anyag- és munkaerőhiány. Ugyanakkor növekvő kínálati többlet mutatkozott a gazdaságban: 1988 január-

jában a megkérdezett feldolgozóipari vállalatok 24,1 1991 júliusában már 70,1 százaléka említette a termelést akadályozó tényezők között a kereslethiányt (*Kornai [1994]*).

A tapasztalt – a korábban is a piacon tevékenykedő, piacismeretekkel és kapcsolatokkal rendelkező – vállalkozókat is elragadta volna a lelkesedés? Ők is túlbecsülték volna a piacgazdaság intézményeinek és szabályozóinak pozitív hatásait?

Piaczsugorodás vagy piacvesztés?

A cipőpiac 1989 utáni összeomlásának története (*Laki [2005]*) segít megérteni a megfontolásaikat és harcmodorukat. A cipőpiac 1989 utáni fejlődése sokban hasonlított az urán, a réz, a bauxit vagy az autóbuszok piacán tapasztaltakhoz. A vállalati vezetők itt sem számolhattak többé a hosszú távra biztosan tervezhető, bővülő forgalommal, a kényelmes szállítási feltételekkel, a minőséghez vagy a világpiacon elfogadotthoz képest magas árakkal. A tömegtermékek gyártására kifejlesztett technológia és munkaszervezet gyors átállítása egyedi, magasabb színvonalú vagy a versenypiacokon kialakult áron is nyereséges termékek gyártására és forgalmazására – piacváltással – itt is megoldhatatlan feladat elé állította a nagyvállalatok vezetőit. Jelentős különbség a cipőpiac és az említett termékpiacok között, hogy a cipők iránti kereslet nem szűnt meg. *A jó minőségű lábbeli a rendszerváltás után is keresett, nagy mennyiségben eladható árucikk a hazai piacon.*

A magyar cipőipar vállalatai a rendszerváltás előtt speciális (más termékek előállítására nem használható) technológiával, nagy sorozatban, közepes minőségű cipőt gyártottak. Az iparág nagy állami vállalatainak és szövetkezeteinek a bevételei és növekedési lehetőségei erősen függtek a Szovjetunió vásárlásaitól és terveitől. „Magyarországon a (visszaszorított) hazai fogyasztásnál jóval több cipőt gyártottak a szocializmus időszakában. A nyolcvanas években, a hazai gyárakban előállított cipők egyre nagyobb hányadát, 1987-ben már több mint a felét exportálták. A legnagyobb vevő a Szovjetunió volt. 1987-ben már a hazai lábbeli termelés több mint harmada került a szovjet piacra.” (*Laki [2005]* 79. o.)⁸³

A nem várt fejlemény azonban hamar bekövetkezett: a szocialista rendszer és Szovjetunió összeomlása a cipőeladások drámai csökkenésével járt.⁸⁴ A hivatalos statisztikák

⁸³ Egy nagyvállalat egyik vezetője szerint ekkor még: „Szinte feneketlen piaccal állt szemben a cipőipar. Nem tudtuk a belföldi igényeket kielégíteni, mennyiségileg elsősorban, nem tudtuk kielégíteni a tőkés piac, és nem tudtuk kielégíteni az úgynevezett KGST, elsősorban a szovjet piac igényeit ... Abban az időben elsősorban a könnyűipari minisztériumi vezetés, tehát az állami vezetés annyira nem kételkedett ezeknek a realitásában, hogy egy nagy volumenű fejlesztés kezdetét irányozta elő, ami szépen ment is. Senki fejében nem fordult meg az, hogy egyszer a piac tetőzik.” (Interjúrészlet, nagyvállalat nyugdíjas műszaki vezérigazgatója.)

⁸⁴ Egy nagy (azóta ugyancsak megszűnt) cipőipari nagyvállalat főmérnöke így emlékezett erre a fordulatra: „amikor bekövetkezett a rendszerváltás, akkor következett be végeredményben a cég életében is egy nagyobb fordulat, ami azt jelenti, hogy egyik napról a másikra elvesztettük a piacunknak az 50 százalékát. A teljes szovjet piacot elvesztettük. Régen megtörtént már a kiválasztás, az áregyezés, a megállapodás, minden megvolt a szovjet féllel, a Tannimpex Külkereskedelmi Vállalaton keresztül történt az egész. Mindenki azt mondta, hogy minden sínen van már, most már csak tényleg alá kell írni, és mehet. A cégek nagy része erre már készült, hát mi is készültünk, elkészítettük a berendezéseket, sőt, elkezdődött egy bizonyos mennyiségű anyagbeszerzés is,

szerint 1990-ben, 39 százalékkal kevesebb lábbelit vásárolt a magyar lakosság, mint 1987-ben. A KGST és a Szovjetunió megszűnése is átalakította a hazai cipőkínálatot befolyásoló termékáramlásokat. A szovjet export 1986 és 1990 között a harmadára csökkent, majd a kilencvenes évek közepére gyakorlatilag megszűnt.

A cipőipar történetének fontos tanulsága, hogy ebben az ágazatban az állami nagyvállalatok és a nagyszövetkezetek nem voltak képesek vagy alkalmasak a piac- és termékváltásra. Ezek a vállalatok nemcsak az összeomlott szovjet, de a nyugat-európai és hazai piacon sem tudták megőrizni jelentős részesedésüket. A kínálati oldal szereplőinek rossz alkalmazkodási képessége okozta elsősorban, hogy a cipőipar termelése 1987 és 1992 között a harmadára csökkent. A termelési volumen gyors csökkenése ráadásul a hosszú fellendülés éveiben sem fordult át tartós növekedésbe.

A nagyvállalatok piacvesztése, majd összeomlása nem kivételes, hanem jellegzetes eseménye a kilencvenes éveknek (a piacfejlődés első szakaszának).

A villányi borvidéken készült interjúkat összefoglaló *Linzenbold* [2007] tanulmányból megtudhattuk, hogy „az éves szinten előállított 3,5–4,5 millió hektoliter fedezi a hazai ellátást, továbbá 1-1,5 millió hektoliter exportot tesz lehetővé. Az 1980-as években a 3 millió hektolitert meghaladó bortermelés elégtette ki a zömmel kelet-európai piacok mennyiségi és minőségi igényeit. Az egykori Szovjetunió és a Német Demokratikus Köztársaság a Magyarországon előállított bor 60 százalékát vásárolta fel. A piac igénytelensége egy alapvetően tömegtermelésre hangolt, homogén szerkezetet adott az ágazatnak. A válság a kilencvenes évek elején bontakozott ki, amikor ezen piacok elvesztése miatt 1992-ben például mindössze 667 ezer hektolitert sikerül exportálni.” (4. o.)

A dél-dunántúli meghatározó termelője és forgalmazója, a Pannonvin Borkombinát például amely igen nagy mennyiségben exportált közepes minőségű bort a Szovjetunióba, a rendszerváltás után elvesztette ezt a biztos piacát. A piacvesztés és a keletkezett veszteségek is közrejátszottak abban, hogy a kombinát előbb részvénytársasággá alakult, majd privatizálták. A kombinát utódja napjainkban csupán egyik mellékszereplője a villányi bortermelésnek és kereskedelemnek.

A tankönyvpiacon a korábban monopolhelyzetben levő Tankönyvkiadó „komoly veszteségeket szenvedett azáltal, hogy szerzők, művek kerültek más kiadókhöz és, hogy rendre kudarcot vallott a tankönyvkiadási, tankönyvfejlesztési pályázatokon. A Nemzeti Tankönyvkiadó gyors ütemben veszítette el monopolhelyzetét. 1994-ben példányszám tekintetében már csak 58 százalékát, árbevétel tekintetében 51 százalékát adta a piacnak.” (*Molnár* [2008] 69. o.)

Az idegennyelv-oktatás piacán sokáig meghatározó szerepet játszó TIT nyelviskola-hálózat monopolhelyzetét, különösen a Budapesten, már a nyolcvanas években megtörték az új, rugalmas piaci szereplők, a magánnyelviskolák. A rendszerváltás után a magániskolák száma az egész országban gyorsan nőtt, a korábban piacvezető TIT-iskolák egy része

---

mintegy 40 ezer pár cipőnek az anyagát beszereztük, berendezéseit elkészítettük, és teljes erővel készültünk az exportra, amikor olyan március–április környékén közölték, hogy semmi nem lesz a szovjet exportból, mert nem jött létre az államközi megegyezés, és mindenki felejtse el.” (Interjúrészlet)

megszűnt, vagy a néhány éven belül a helyi piacok marginális szereplőjévé zsugorodott (Laki [2006a]).

Az állami szektor magánosítása közben keletkező piaci rés

Az összeomló, gyorsan zsugorodó piacokra nem sokan merészkedtek. A csökkenő kereslet ellenére ott lépett a piacra sok új szereplő, ahol a korábbi nagyszállítók eltűnése, összeomlása, zsugorodása miatt a kínálat gyorsabban csökkent, mint a kereslet. Ez esélyt adott a piacra lépő új vállalatoknak vagy a magántulajdonba került korábbi szereplőknek a piaci részesedés és a forgalom gyors növelésére. Az esettanulmányok többsége⁸⁵ tudósít a nagy eladók (a szocialista nagyvállalatok) eltűnése után keletkezett piaci résbe lépő, gyorsan növekvő kisebb vállalatokról.

Különösen ígéretes volt a belépés az örökölt monopolpiacokra: „A rendszerváltás nyomán az egykori pártállam egy sor monopolpozíciót is feladni kényszerült, s ezek megszerzéséből sokan és gyorsan tudtak meggazdagodni. Gondoljunk csak arra, hogy a szocialista rendszer összeomlásakor szinte minden országban krónikus hiányok voltak tapasztalhatók ... elsősorban a nyugati import szigorú ellenőrzése miatt. Amint ez a korlát lebomlott vagy megkerülhetővé vált, vállalkozások ezrei, tízezrei nyomultak be ebbe a privilegizált üzletbe, és busás profitokat tudtak realizálni.” (Mihályi [2010] 20. o.)

Az állami tulajdonban levő cégek összeomlása, eltűnése során keletkezett piaci rések elfoglalására szinte kizárólag a rendszerváltás utáni piacfejlődés első szakaszában került sor. A korábban állami vállalatok, nagyszövetkezetek által uralt, felosztott piacok, piaci szegmensek megszerzésének, újraelosztásának esélye radikálisan csökkent a tömeges privatizáció befejezése után.

A nyomdaiparban a „hosszú fellendülés, majd az ezt követő visszaesés [például 1994 utáni években – L. M.] idején az átalakulás nem ismétlődő tényezői egyre kevésbé hatottak a piac átalakulására. A piac állapotát, a vállalatok viselkedését ezért a technikai fejlődés, a fogyasztói szokások korábban is ható hosszú távú folyamatai határozták meg. A lokális versenylőnyöket csökkentő vagy megszüntető, illetve a papírtermékeket növekvő mértékben helyettesítő technikai újítások, új termékek terjedése, az olvasási kedvet, az olvasásra fordított időt csökkentő termékek és szolgáltatások terjedése kedvezőtlenül befolyásolta a nyomdaipar, a nyomdaipari termékek piacának növekedési esélyeit. Az átmenet első éveiben, főként a transzformációs visszaesés időszakában kidolgozott sikeres vállalati stratégiák (főként a termék- és piacváltások és a »mindenevés«) a transzformációs visszaesést követő fellendülés idején ellensúlyozták a kedvezőtlen hatásokat. A sokáig sikeres stratégiák kifulladásá után a nyomdaipari termékek piacának terjedelme csökkent, a zsugorodó piac szereplői növekvő mértékben használták a vállalati válság áthidalását és ritkábban a megoldásért szorgoló versenyzőket.” (Laki [2008] 58. o.)

⁸⁵ A nyolc közül hat esetben tapasztaltuk ezt a jelenséget. Lásd Laki [2005], [2006a], [2006b], [2008], Linzenbold [2007], Molnár [2008], Zatykó [2008].

A cipőiparban a rendszerváltás utáni években „a hazai termelők többsége lemondott az önálló termékfejlesztésről és értékesítésről, és főként bér munkát végez a fejlett ipari országok cipőgyártóinak és kereskedőinek. A beruházáshoz, fejlesztéshez elegendő tőkével nem rendelkező, ám a magánosítás során jelentős termelőkapacitásokra szert tevő új vállalkozások számára igen sok előnyt kínált: kiutat jelentett a vállalkozás kezdeti nehézségeiből, nemcsak a termelés és az értékesítés költségeit csökkentette, de a vállalkozás forgóeszköz-igényét és beruházási kiadásait is. A bér munkázás azonban sok cégnél visszafordíthatatlan folyamatokat indított el. Amikor 2001–2003-ben a kötelező minimálbér-emelés és a nemzetközi pénzpiacon erős forint hatására a bér munkáltatók a Magyarországnál olcsóbb országokba telepítették át a termelést, a gyenge (vagy egyáltalán nem létező) fejlesztési, marketing- és kereskedelmi részlegekkel rendelkező, bér munkafüggő vállalatok jelentős része, noha akarta, nem tudta növelni a hazai forgalmat, válságba került, és tönkrement.” (Laki [2005] 82–83. o.)

A nem ismétlődő eseménysorozat (a privatizáció) keresletteremtő hatására épülő, kezdetben sikeres vállalati stratégiák magyarázzák a vállalkozók növekvő derülését az 1990–1998-as időszakban. A gazdaság 1990-től több éven át nem növekedett, az általános kereslet csökkent, de számos piacon a nagyszállítók eltűnését kihasználó talpon maradók és új szereplők piaci részesedése gyorsan nőtt. A privatizáció befejezése után azok a vállalatok, amelyek a korábbi/megszokott forgalomnövekedés előrebecslése alapján készítették (nem módosították) növekedési terveiket, egyre gyakrabban beleütköztek a kereslet korlátjába. Erre utal a verseny erősödését, a fizetési késedelmeket a növekedés akadályaként említők arányának kisebb mértékű növekedése 2001–2002 után. Az ekkortájt átforduló optimizmus–pesszimizmus mutató, a bizalmi index, illetve a gazdaságiközérzet-index esése is azt jelezheti, hogy ekkor már a korábbinál nagyobb erőfeszítésre volt szükség a piaci részesedés megőrzéséhez, növeléséhez (16. táblázat).

A „majdnem új” termékek és szolgáltatások piacai

A korábban Magyarországon nem forgalmazott, vagy csak a kiváltságos fogyasztók által ismert, ezért „majdnem új” termékek és szolgáltatások piacai is fejlődésnek indultak a rendszerváltás után.⁸⁶

Noha esetleges és kevésbé rendszerezett, a tanulmány utolsó fejezetében mégis közreadjuk a „majdnem újakról” szerzett tudásunkat. Ezekben az esetekben ugyanis csak kismértékben működtek a piacra lépés kivételes ösztönzői. A privatizáció nem teremtett jelentős pótlólagos keresletet, a piacbarát szabályozás pedig nem kedvező változás, hanem adottság az ilyen piacokra lépők számára.

A szocialista gazdaságban haszontalan, ám a piacgazdaságban fontos és gyorsan terjedő termékek és szolgáltatások adták a majdnem újak egyik fontos csoportját. Ebbe a ter-

⁸⁶ A szocialista gazdaságban sem volt ritka a fogyasztó számára új termékek (például a farmernadrág, a zsebrádió) felbukkanása a hiánypiacon. Ilyenkor egyszerre hatott a hiány gerjesztette és az újdonság iránti kereslet.

mékkörbe tartoznak a tőzsdei termékek, amelyek forgalmazásával a rendszerváltást követő néhány évben piacra lépő mintegy 100, újonnan alapított bróker cég foglalkozott. A piacgazdaság új termékei a tönkrement cégek is, amelyek felvásárlásával, újraértékesítésével is a vállalatok egy korábban nem létező köre foglalkozik. „A rendszerváltás óta eltelt években a magyar kapitalizmus útját felszámolt-megszűnt cégek garmadája szegélyezi, pontosan 282 ezer, a cégek harmada végezte így ... Mint mindennek, ennek is megvannak a haszonélvezői: a gazdasági »romeltakarítás« szabályos üzletággá nőtte ki magát. A nyereségért dolgozó vállalkozások a felszámolást a cégben talált pénz bizonyos százaléka fejében vezenylik le (Marnitz [2007]).

A technikai-technológiai fejlődés újdonságai, pontosabban ezeknek a nagy vásárlói csoportok által is elérhető változatai alkotják a majdnem új termékek, szolgáltatások másik nagy csoportját. Jó néhány ilyen terméket ismerünk. Egy 2004-es újságcikk szerint, a megjelenését megelőző „fél évtizedben évente 15-20 százalékkal növekedett Magyarországon a különböző klímaberendezések iránti kereslet (Szilágyi [2004] 12. o.). Dinamikusan nőtt a kábeltévé-szolgáltatást igénybevevők száma is ebben az időszakban (Bedő [2005] 107–108. o.).

A rendszerváltás után gyorsan terjedő újdonságok közül valószínűleg a mobilkommunikációs eszközök piacán zajló folyamatok váltották ki a kutatók, az újságírók és a közönség körében a legnagyobb érdeklődést. Az első évtized eseményeit Bauer András kitűnő tanulmánya foglalja össze (Bauer [2003]).

E termékcsoport piacán a kilencvenes években egyszerre jelentkeztek a krónikus hiány és az újdonság keresletnövelő hatásai: „1990-ben minden tízből csak egy háztartásban volt telefon. A vidéki területeken az ellátás ennél is rosszabb volt. A vonalas telefonra átlagosan több mint hat évet kellett várni, s a várakozási idő szempontjából ugyancsak a vidéki igénylők voltak kedvezőtlenebb helyzetben.” (Bauer [2003] 412. o.) A „korai fogyasztók” ebben a helyzetben „értékelték a mobilszolgáltatás alapvető nagy előnyét: az elérhetőséget és a kommunikálás képességét. Gyorsan felismerték, hogy a mobiltelefon nemcsak presztízst kínált számukra, hanem jelentősen növelte az üzleti lehetőségeiket is. A vonalastelefon-hiány nagyban növelte a mobil iránti igényeket.” (Uo.)

A fogyasztók száma és a teljesítménymutatók, köztük azt átlagos percszám a transzformációs visszaesés, majd az ezt követő fellendülés időszakában is nagyon gyorsan emelkedtek. A folyamatosan bővülő piacon hamarosan új, tőkeerős szereplő jelent meg. Az 1994-es GSM-tendert az újr alapított Westel, valamint a világpiac vezető mobilszolgáltatóinak konzorciuma által alapított Pannon GSM nyerte. Egyedüli szereplőként a Westel nettó éves árbevétele 1995-ben 18,7, a Pannon GSM-mel versenyezve 1998-ban már 77,4 milliárd forint volt. A piac bővülése 1999-ben újabb szereplőt, a Vodafone-t vonzotta a magyar piacra (uo.).

A vezetékes telefonoknál, „a vonalhiány 1997-ig tartott, jóllehet a privatizált Matáv nagy ütemben látott hozzá annak felszámolásához és a minőség javításához.” (Uo.) A vonalhiány megszűnése után a vezetékes telefonálás forgalma fokozatosan visszaesett. A vezetékes fővonalak száma 1999-ben 3605 ezer, 2009-ben 3060 ezer volt. A vezetékes hálózatból kiinduló hívások száma is jelentősen csökkent, ezek száma 1999-ben 4250 millió darab, 2009-ben már csak 1778 millió darab volt (KSH [2000] 285. o., 146. o., KSH [2010] 145. o.).

A hiányhatás megszűnt, ám az újdonság keresletnövelő hatása nem csökkent. A mobilpiac a kétezres években is gyorsan bővült. A száz lakosra jutó mobilkészülékek száma 1999-ben 16,1 darab, a száz lakosra jutó mobil előfizetések száma 2009-ben 117,8 darab volt (KSH [2010] 145. o.). A piac bővülése közepette a három nagy szolgáltatóvállalat közötti verseny nem csökkent, hanem változatos eszközökkel folytatódott, majd 2008-ben, még a világgazdasági válság kirobbanása előtt, a piac további bővülésére számító, új szereplő készült belépni a magyar mobilpiacra: „Vannak még piaci rések, ahová betörhet az új szereplő, és a nemzetközi piackutatások szerint Magyarországon továbbra is nő a majd a mobilok száma: 5-10 éves távlatban 10 százalékos piaci részesedést érhetünk el.” (Varga [2008]).

A tőzsdei termékek, vállalatrészek vagy a mobiltelefon piacának illusztrációként használható, vázlatos történeteirehasonló folyamatokat figyelhetünk meg az ásványvíz hazai piacon folytatott terepkutatásunk során (Laki [2004]). Ezt a már régen ismert terméket 1989 előtt kis mennyiségben forgalmazták Magyarországon. Az ásványvíz melléktermék, másodlagos jelentőségű termék volt ebben az időben, kisebb tanácsai vállalatok gyártották. A rendszerváltás után ezeket vállalatokat privatizálták, az így keletkező piaci részbe – hasonlóan a korábban ismertetett esetekhez – új tulajdonosok, a kutakat, berendezéseket megszerző kisebb-nagyobb cégek nyomultak be.

Az ásványvíz története új fordulatot vett a kilencvenes évek elején. A termék forgalma gyors és tartós (napjainkig tartó) növekedésnek indult a hazai piacon. Itt – akár a majdnem új termékeknél és szolgáltatásoknál – nem az összeomló vagy privatizált nagyobb vállalatok által korábban uralt piacra léptek az új vagy a más termékek, szolgáltatások piacán jelen lévő (a vállalatok közötti kapcsolatok rendszerében, a kiépült termékpályákon korábban elhelyezkedő) szereplők. Az ásványvíz piacon a vevők – esetünkben a nagyméretű kereskedelmi láncok, hipermarketek – diktálják a feltételeket. „A hazai vagy a kisebb külföldi tőkéscsoportok tulajdonában levő termelővállalatok piaci vagy tőkeereje töredéke a tőlük vásárló nagy láncokénak. Még a legnagyobb hazai ásványvíztermelőkkel tulajdoni-logisztikai kapcsolatban álló vállalatcsoportok is kisebbek a kereskedelmi láncoknál. A Coca-Cola (Magyarország) Kft. a saját tőke alapján a 39., a Nestlé Hungária Kft. pedig az exportárbevétel alapján a 38. helyen állt 2002-ben a legnagyobb vállalatok listáján (HVG [2003]).

Az ásványvíztermelők ezért igen nehéz feladányt próbálnak megoldani: úgy kell használni, forgalmukat, piaci részesedésüket növelni, hogy a fő vagy fontos termékük piacának leggyorsabban növekvő szegmensét náluk nagyságrendekkel nagyobb, tőkeerősebb vevők uralják. Ezeknek a forgalmában az ásványvíz viszonylag kicsi, ám gyorsan növekvő súlyt képvisel.

„A kizárólag ásványvizet gyártó, kisebb vállalatok rendre nem képesek teljesíteni a nagy áruházláncok kemény szerződési feltételeit. A polcpénz és a többi burkolt árengedmény a forgalomhoz képest jelentős költség a számukra. Nem képesek teljesíteni a szállítási feltételeket sem. Mivel nincs országos terítésre alkalmas szállítási-logisztikai rendszerük, ezért a távolabb fekvő áruházakba vagy a szétszórt bolthálózatba csak igen drágán és körülményesen képesek eljuttatni az ásványvizet. A kisebb vállalatok többsége így az ásványvízpiac lassabban növekvő szegmensébe szorul. Ők a védőital-szállítók, ők a hagyományos nagykereskedelmi vállalatok partnerei, a város, a tájegység üzleteinek, vendéglőinek megbízható szállítói. ...

A nagyobb mennyiséget termelők fajlagos szállítási költségei is kisebbek. Jelentős előnyben vannak a kisebb versenytársaikkal szemben, mert az ásványvizet és más termékeiket a saját szállítási-logisztikai rendszerükben országosan terítik.

A hiper- és szupermarketektől való függés csökkentésének bevált módja, hogy más piaci szegmensbe is szállítanak. A márkás termékeiket kis üvegekbe palackozók, jelentős mennyiséget adhatnak el a szálloda- és vendéglátóiparnak ... A forgalom növekedését a márka-kép erősítésétől, és ezzel a törzsfogyasztók körének növelésétől remélőkkel szemben mások a kereskedelmi láncok nagy szállítóként igyekeznek növelni piaci részesedésüket. Ezek a forgalom kiugróan gyors növekedését tervező közepes méretű ásványvíztermelők nem vállalják a márkaépítés és -őrzés költségeit, hanem olcsó, viszonylag jó minőségű és nagy mennyiségű, a kereskedelmi lánc saját termékeként forgalmazható ásványvizet kínálnak partnereinek.” (Laki [2004] 1164–1165. o.)

Az ásványvízpiac szereplői között változatos eszközökkel folyó verseny az újdonságok piacához hasonló gyors és tartós növekedést generált. A vállalatalapítási hullám befejezése után (a piacfejlődés második szakaszában) is újabb szereplők, köztük külföldi tulajdonban levő nagyvállalatok, léptek a piacra. Számos kisebb vállalat is piacra lépett és gyorsan növelte a forgalmát és a piaci részesedését. A kereslet nem adottság, hanem a vállalat forgalmának, piaci részesedésének befolyásolható eleme. Növekszik a piacra lépés, a piaci jelenlét szokásos ösztönzőinek a szerepe, a piac szereplői érzékenyen reagálnak a szabályozás – ezen belül az adók, működési előírások, valamint a hitelfeltételek – változásaira.

A tanulmány fontosabb állításai (összefoglaló)

1. A szocialista rendszer összeomlása után

- megszűnt a tulajdonformák szerint különbséget tevő (diszkriminatív) szabályozás,
- néhány kivételtől eltekintve eltűntek az állam által kijelölt, kiépített termékpályák,
- visszaszorult az árutermeléssel szembeni bizalmatlanság miatti túlszabályozás,
- ágazatonként továbbra is eltérnek a piacra lépés szabályai, ám nincs olyan ágazat, ahol az állami szabályozás tiltja a piacra lépést,
- a szakmai szervezetek nem függenek az állampárttól, és nőtt az érdekvédelmi képességük.

2. A politikai-gazdasági rendszerváltás okozta eufória növelte a vállalkozási kedvet és a piacokra beáramlók számát. A vállalkozási lelkesedés hatása azonban csak olyan piacokon és akkor érvényesült, ahol a termék vagy szolgáltatás iránt jelentős volt a kereslet. Az összeomló piacokról rendre eltűntek a régi, de nem jelentek meg új szereplők. A piacbarát intézményrendszer és -szabályozás nem ellensúlyozta a korábban a KGST és a Varsói Szerződés által generált kereslet váratlan és nagymértékű zsugorodását. Ezeken a piacokon elmaradt az új szereplők tömeges beáramlása.

3. A piacgazdaság intézményeinek és szabályozásának megteremtése után a piacok túlnyomó többségén a fejlődésnek a piacgazdaságokra jellemző szakaszai követték egymást. A rendszerváltáskor az induló helyzetben többnyire a már a szocializmusban tevékenykedő és utána jellemzően működési-jogi formát váltó (rég) vállalkozások uralták a piacot. Hamarosan megkezdődött az újak tömeges beáramlása. Az átrendeződés az esetek jelentős részében piaci zavarokkal járt. Ezt követte a konszolidáció, amikor vállalatok egy része kiszorult a piacról, az ott maradók pedig önkéntes, hallgatólagos megállapodásokban, vagy a szakmai szervezeteikben kialakították, elfogadták a piaci viselkedés szabályait.

4. A konszolidáció után is dinamikusan változnak a termék- és szolgáltatáspiacok. A később érkezők a piacokon lévők által elfogadott szabályokat, viselkedési módokat, működtetett termékpályákat és főként a versenytársak piaci részesedését is figyelembe véve alakítják üzleti terveiket és harcmódorukat. A cégek egy része piacot, terméket váltva érkezik, de számos újonnan alapított cég is belép a konszolidált piacokra.

5. Megkülönböztettük a piacra lépés és a piaci jelenlét szokásos és kivételes, csak a szocializmus utáni átmenet idején működő ösztönzőit. A szokásos ösztönzők (az adók mértéke és beszedhetősége, a bankok által nyújtott hitelek volumene és kamatai, valamint a gazdasági növekedés) mellett, a két nem ismétlődő ösztönző (a piacgazdaság működését szolgáló szabályozás kiépülése és a privatizálás következtében megszűnt vállalatok helyén keletkezett piaci rés/pótlólagos kereslet) is jelentősen befolyásolta a piacfejlődést a rendszerváltás után.

6. Elkülönítettük a rendszerváltozás utáni piacfejlődés két szakaszát. Az 1997–1998-ig terjedő, első szakaszban gyors és radikális változások zajlottak a vállalatok számában, a tulajdoni és méretszerkezetben. Ez azt valószínűsíti, hogy ebben a szakaszban a piacok nagyobb hányada volt a keletkezés és épülés szakaszában, mint a lassú, fokozatos változásokkal jellemezhető, napjainkig tartó második szakaszban.

7. A két szakaszt összehasonlítva, megismertük a piacra lépést (és ezzel a piacok fejlődését) általában befolyásoló tényezők, ösztönzők fontossági sorrendjét. A rendszerváltás utáni években a szokásos ösztönzők nem kedveztek a vállalatalapításnak és a piacra lépésnek. A magas adók, a drága és kevés hitel és a gazdasági visszaesés ellenére azonban a magyar gazdaságban gyorsan nőtt a piacra lépő, főként kisebb, vállalatok száma. A vállalkozói kedv növekedésében, a pozitív várakozásokban fontos szerepet játszott a két nem ismétlődő ösztönző, a piac- és vállalkozásbarát szabályozás kiépülése és az állami tulajdon magánosítása során keletkezett piaci rés.

8. A nem ismétlődő ösztönzők hatása csökkent a második szakaszban: a piaccgazdasági szabályozás kiépítése és a dereguláció 1997–1998-ban véget ért, a piacra lépők kínálata kielégítette a privatizáció keltette pótlólagos keresletet. A 2000 utáni években a kedvezően alakuló szokásos ösztönzők nem ellensúlyozták ezt a fejleményt. Az adószint lassú csökkenése, a bőségesen kínált, a korábbinál olcsóbb hitelek és a viszonylag gyors gazdasági növekedés hatására nem nőtt a piacra lépők száma és a korábbinál borúlátóbb várakozások jellemezték a vállalati világot.

*

A tanulmány bevezető fejezetében elmondtuk, hogy az itt közreadott szövegek és szövegtörédek legfeljebb az elmélet kirívóan valóságidegen feltevéseinek módosítására készíthetők a közgazdaságtudomány művelőit.

Aki ilyesmire vállalkozik, az a tanulmánynak a szocialista gazdaságról írt fejezeteiből kiolvashatja, hogy létezhet olyan intézmény-szabályozási környezet, amelyben a termék- és szolgáltatáspiacok nem jutnak el a konszolidált működés állapotába. Különösen a tudatos állami politika következtében végbemenő állandó vagy időszakos piacrombolás, a piacrombolás és piacépítés váltakozása jár ilyen hatásokkal.

A piacbarát intézményi-szabályozási környezet szükséges feltétele a piacfejlődésnek, ám a tömeges piacra lépésre, majd a piaci zavarok elhárítására elsősorban a jelentős és növekvő kereslet készíti a piaci szereplőket. A szokásos ösztönzők (alacsonyabb adók, kedvező hitel feltételek, gazdasági növekedés) csak jelentős kereslet és a keresletet aktív üzletpolitikával befolyásolni képes vállalatok piaci jelenléte mellett fejtik ki hatásukat.

Irodalom

- ÁBRAHÁM AMBRUS [2008]: Dinnyét terem az Auchan-parkoló. Holnapra a lánc összes áruházánál demonstrációt terveznek a dühös termelők. Népszabadság, július 14.
- ANTAL LÁSZLÓ [1985]: Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- ANTALÓCZY KATALIN–HALÁSZ GYÖRGY IMRE [2007]: Gyógyszerpiaci fejlemények – a gyógyszer gazdaságossági törvény és a transzparenciav hatásai a versenyre. Megjelent: *Laki Mihály–Voszka Éva* (szerk.): Kaleidoszkóp. Versenyhelyzet Magyarországon 2007-ben. Pénzügykutató Rt., Budapest, 97–129. o.
- BAGÓ ESZTER [1985]: Diverzifikáció az iparban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- BAKÁCS ANDRÁS–CZAKÓ VERONIKA–SASS MAGDOLNA [2006]: Beszállítók és hálózatosság: az Elektrolux Lehel Kft. példája. *Külgazdaság*, 50. évf. 7–8. sz. 44–59. o.
- BALÁZSY SÁNDOR [1954]: Javítsuk meg tervezési módszereinket. *Többtermelés*, 8. évf. 11. sz. 2–12. o.
- BANDELJ, N. [2008]: From Communists to Foreign Capitalists. *The Social Foundations of Foreign Direct Investment in Post-socialist Europe*. Princeton University Press, Princeton–Oxford.
- BAUER ANDRÁS [2003]: A Westel szerepe a magyar mobilkommunikációs piac fejlődésében. *Pénzügyi Szemle*, 4. sz. 410–423. o.
- BAUER TAMÁS [1981]: Tervgazdaság, beruházások, ciklusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- BEDŐ IVÁN [2006]: Gyengülő kábeltévé-monopóliumok. Szegényes menük. HVG, június 24. 107–108. o.
- BEREI ANDOR (szerk.) [1968]: A szocializmus politikai gazdaságtana. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- BEREND T. IVÁN [1988]: A magyar gazdasági reform útja. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- BEREND T. IVÁN–RÁNKI GYÖRGY [1972]: A magyar gazdaság száz éve. Kossuth Könyvkiadó–Közügazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- BORSZÉKI BÉLA [2001]: Palackozott üdítőital gyártás Magyarországon a 30-as évektől napjainkig. Ásványvíz, üdítőital, gyümölcsle, 2. évf. 2. sz.
- BRÓDY ANDRÁS [1956]: A hó végi hajrá és gazdasági mechanizmusunk. *Közügazdasági Szemle*, 4. évf. 4. sz. 417–431. o.
- COASE, R. H. [2004]: A vállalat természete. Megjelent: *Coase, R. H.: A vállalat, a piac és a jog*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 53–83. o.
- CZAKÓ ÁGNES [2005]: Kérdőjelek ambivalenciák és nekirugaszkodás. *Szociológiai Szemle*, 2. sz. 108–114. o.
- CZAKÓ ÁGNES–VAJDA ÁGNES [1993]: Kis- és középvállalkozók. Kutatási Füzetek, 2. Magyar Vállalkozásfejlesztési Alapítvány, Budapest.

- CZAUNER PÉTER [2008]: Fán marad a megy. A piacon drágán adják, a termelőtől túl olcsón veszik a meggyet. Népszabadság, június 8.
- CZAUNER PÉTER [2009]: Az alacsony árnál többet árt a balhé a dinnyének. Népszabadság, július 10.
- CSANÁDI MÁRIA [1980]: A differenciált erőforrás elosztás és a támogatások újratermelődésekének néhány összefüggése, Pénzügykutatási Intézet Tanulmányai, 6. sz.
- CSANÁDI MÁRIA [1984]: Függőség, konszenzus és szelekció. Pénzügykutatási Intézet Tanulmányai, 3. sz.
- CSANÁDI MÁRIA [1987]: A döntési mechanizmus szerkezetéről. Társadalomkutatás, 4. sz.
- CSANÁDI MÁRIA [1989]: A pártállam szerkezete, kohéziója és szétesése Magyarország példáján. Gazdaság, 4. sz.
- CSANÁDI MÁRIA [1995]: Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás. T-Twins Kiadó–MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- CSAPÓ MÁRIA [1993]: A nyomdaipar irányítása és államosítása 1949–1952. Levéltári Közlemények, 64. évf. 77–106.
- CSEERNÁK LÁSZLÓ [2008]: Nepperek kezében a dinnyepiac harmada. Index, július 18.
- DONÁTH FERENC [1977]: Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális talakulása, 1945–1975. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- EC [2011]: Taxation Trends in the European Union Data for the member States, Iceland and Norway. European Commission, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-DU-11-001/EN/KS-DU-11-001-EN.PDF.
- FLIGSTEIN, N. [2001]: The Architecture of Markets. An Economic Sociology of Twenty-First-Century Capitalist Societies. Princeton University Press, Princeton–Oxford.
- GÁBOR R. ISTVÁN–GALASI PÉTER [1981]: A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, Budapest.
- GÁBOR R. ISTVÁN [1994]: Kisvállalkozás Magyarországon – virul vagy satnyul? Közgazdasági Szemle, 41. évf. 7–8. sz. 709–719. o.
- GERVAI BÉLA [1965]: A magánkisipar 20 éve. Kisiparosok Országos Szervezete kiadása, Budapest.
- GKI [2010]: Négy és fél éves csúcson zárta az évet a GKI konjunktúraindex. (Kutatásvezető: *Petz Raymond*) GKI Zrt., Budapest, <http://www.gki.hu/sajtoanyagok/nyeg-es-fel-eves-csucsonzarta-ebet-gki-konjunkturaindex>.
- GYÁNI GÁBOR [2005]: Vannak-e még vagy már polgárok idehaza? Laki Mihály–Szalai Júlia: Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló Magyarországon. Holmi, 5. sz.
- HÁTTÉRANYAG... [2005]: Háttéranyag a nyelvviskolákról. Oktatási Minisztérium, Budapest, kézirat.
- HAYEK, F. A. [1991]: Út a szolgasághoz. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- HAYRI, A.–MCDERMOTT, G. A. [1995]: Restructuring in the Czech Republic: Beyond Ownership and Bankruptcy, CERGE-EI Working Paper Series, 1211-3298. 66. Prága.
- HEIMER GYÖRGY [1995]: Széles Gábor az Ikarus élén: Eredeti tőkefelhalmozás. HVG, október 12. 127–128. o.
- HLAVAY RICHÁRD [2005]: Csődveszély a nyomdaiparban. Figyelő, november 1.
- HUNYADI CSILLA [1985]: A piac gazdaságsszabályozó szerepe a tervgazdaságban – a vállalat piaci környezete. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Kézirat.
- HVG [2003]: A legnagyobb magyarok. Melléklet az 50 hazai csúcscégről. Augusztus 9.
- JUHÁSZ PÁL [1991]: Polgárosodás. Századvég, 2–3. sz. 181–184. o.

- JUHÁSZ PÁL [2006]: *Emberék és intézmények. Két zsákutca az agráriumban. Új Mandátum Könyvkiadó–Jelenkutató Alapítvány, Budapest.*
- KÁLLAY LÁSZLÓ–KISSNÉ KOVÁCS ESZTER–KŐHEGYI KÁLMÁN–MASZLAG LUDMILLA [2009]: *A kis- és középvállalkozások helyzete, 2008. Éves jelentés. Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium, Budapest.*
- KAPITÁNY ZSUZSA [1996]: *Fogyasztói magartatás az autópiacon. Aula, Budapest.*
- KELEMEN KATALIN [1999]: *Kisvállalkozás történet Laki Mihály: Kisvállalkozás a szocializmus után. Szociológiai Szemle, 2 sz. 177–179. o.*
- KEMÉNY ISTVÁN [1992]: *Szociológia írások. Replika Könyvek, Szeged.*
- KEMÉNY ISTVÁN [1999]: *Laki Mihály: Kisvállalkozás a szocializmus után. BUKSZ, 11. évf. 3. sz. 331–332. o.*
- KENEDI JÁNOS [1981]: „Tied az ország, magadnak építed...” *Magyar Füzetek könyvei, 3. Párizs.*
- KISS TAMÁS [2004]: *Vállalkozástörténetek Erdélyben. Megjelent: Kovács Éva (szerk.): A gazdasági átmenet etnikai térképei. Regio Könyvek, Teleki László Alapítvány–PTE BTK, Budapest–Pécs.*
- KISZELY GÁBOR [2000]: *ÁVH, egy terrrorszervezet története. Korona Kiadó Kft., Budapest.*
- KLAUS, V.–TRISKA, D. [1994]: *Kornai János és a poszt szocialista átalakítás. BUKSZ, 4. sz. 480–483. o.*
- KOPINT–DATORG [1994]: *A világgazdaság és a magyar gazdaság helyzete és kihatásai. Ipari konjunktúrateszt eredmények, 4. negyedév.*
- KORNAI JÁNOS [1957/1990]: *A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Második kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.*
- KORNAI JÁNOS [1971]: *Anti-equilibrium. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.*
- KORNAI JÁNOS [1989]: *Régi és új ellentmondások és dilemmák. Magvető Kiadó, Budapest.*
- KORNAI JÁNOS [1993a]: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. Heti Világgazdaság Kiadó Rt., Budapest.*
- KORNAI JÁNOS [1993b]: *Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján. Közgazdasági Szemle, 40. évf. 7–8. sz. 569–599. o.*
- KORNAI JÁNOS [1994]: *A hiánygazdaság felszámolása. Általános elemzés és a magyar fejlődés vizsgálata. Közgazdasági Szemle, 41. évf. 7–8. sz. 569–605. o.*
- KORNAI JÁNOS [2004]: *Laki Mihály–Szalai Júlia: Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdaság és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló Magyarországnán. Könyvszemle, Magyar Tudomány, 11. sz. 1307. o.*
- KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS [1997]: *A tékozló fiú sorsa. A kelet-európai közgazdasági gondolkodás (és története) hasznáról. Közgazdasági Szemle, 44. évf. 311–321. o.*
- KOVÁCS PÉTER [2008]: *Privatizáció alatt a recski ércvagyon. Réz a készben. Magyar Narancs, 20. évf. 35. sz. augusztus 28.*
- KOVÁCSY ZSOMBOR–ORBÁN KRISZTIÁN [2005]: *A jogi szabályozás hatásvizsgálata. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.*
- KŐHEGYI KÁLMÁN [1980]: *Az ipari szövetkezetek összevonásai a 70-es években. Szövetkezeti Kutató Intézet, Budapest.*
- KRYSTANOVSKAYA, O.–WHITE, S. [1996]: *From Soviet Nomenklatura to Russian Elite. Europa-Asia Studies Vol. 48. No. 5. 711–735. o.*
- KSH [2000]: *Magyar statisztikai zsebkönyv, 1999. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.*
- KSH [2005]: *Ipari és építőipari Évkönyv. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.*
- KSH [2010]: *Magyar statisztikai zsebkönyv, 2009. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.*
- KUNSZABÓ FERENC [1983]: *Gyarapodásunk története. Gyorsuló idő, Magvető Kiadó, Budapest.*

- LAKI MIHÁLY [1983]: Vállalatok megszűnése és összevonása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- LAKI MIHÁLY [1984–1985]: Kényszerített innováció. Műszaki fejlesztés az eladók piacán. Szociológia, 1–2. sz. 45–53. o.
- LAKI MIHÁLY [1992]: A vállalati magatartás változása és a gazdasági válság. Közgazdasági Szemle, 39. évf. 6. sz. 565–579. o.
- LAKI MIHÁLY [1998]: Kisvállalkozás a szocializmus után. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest.
- LAKI MIHÁLY [2000]: Az ellenzéki pártok gazdasági elképzelései 1989-ben. Megjelent: *Bozóki András* (szerk.): A rendszerváltás forгатókönyve. Kerekasztal–tárgyalások 1989-ben. 7. kötet. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 593–627. o.
- LAKI MIHÁLY [2004]: Az ásványvízpiac átalakulása. Közgazdasági Szemle, 51. évf. 12. sz. 1151–1172. o.
- LAKI MIHÁLY [2005]: A magyar cipőpiac átalakulása 1989 után. Fejlesztés és Finanszírozás, 1. sz. 78–85. o.
- LAKI MIHÁLY [2006a]: Innovatív vállalkozások az idegennyelv-oktatási piacon. Külgazdaság, 50. évf. 9–10. sz. 29–42. o.
- LAKI MIHÁLY [2006b]: Az idegennyelv-oktatási piac átalakulása. Közgazdasági Szemle, 53. évf. 10. sz. 880–902. o.
- LAKI MIHÁLY [2007]: Evolution of the Market for Foreign Language Teaching Services in Hungary. *Post-Communist Economies*, Vol. 19. No. 3. 379–397. o.
- LAKI MIHÁLY [2008]: Egy sikertörténet vége? A nyomdaipari termékek piacának átalakulása 1989 után. Közgazdasági Szemle, 55. évf. 1. sz. 39–60. o.
- LAKI MIHÁLY–SZALAI JÚLIA [2004]: Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló Magyarországon. Osiris Kiadó, Budapest.
- LAMPL ZSUZSA [1999]: Vállalkozások és vállalkozók 1989 után. Lilium Aurum. Dunaszerdahely.
- LÁNYI KAMILLA [1974]: Vállalatok, piacok, versenyhelyzet. Konjunktúra és Piackutató Intézet, Budapest.
- LÁNYI KAMILLA [1998]: Laki Mihály: Kisvállalkozás a szocializmus után. Új Könyvek. Külgazdaság, 47. évf. 10. sz. 68–73. o.
- LÁNYI KAMILLA [2007]: Piacok, globalizáció, harmadik út. Lányi Kamilla válogatott tanulmányai. Kopint–Datorg Infokommunikációs Zrt., Budapest.
- LENGYEL GYÖRGY [1997–1998]: Entrepreneurial Inclination in Hungary, 1988–1996. *International Journal of Sociology*, Vol. 27. No. 4. téli szám 36–49. o.
- LENGYEL GYÖRGY [2005]: How Do Managers Interpret Economic Success? Some Experiences from an Empirical Investigation. *Acta Oeconomica* Vol. 50. No. 3–4. 297–310. o.
- LENGYEL GYÖRGY [2007]: A magyar gazdasági elit társadalmi összetétele a huszadik század végén. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LENIN, V. I. [1952]: Előadói beszéd a háborúról és a békéről az OK(b)P hetedik kongresszusán. *Lenin Művei*, 27. kötet. Szikra Kiadó, Budapest.
- LINZENBOLD ILDIKÓ [2007]: A bor piacának változása a rendszerváltással és azóta. Kézirat.
- MAJOR IVÁN [1984]: Közlekedés és gazdaság. Gyorsuló idő, Budapest.
- MAJOR IVÁN [2005]: Kissé megkésztet vállalkozás. Laki Mihály–Szalai Júlia: Vállalkozók vagy polgárok? Könyvismertetés. Közgazdasági Szemle, 52. évf. 12. sz. 1017–1020. o.

- MAJTÉNYI GYÖRGY–SZATUCSEK ZOLTÁN [2001]: A szabó tüje és a cipész dikicse. Dokumentumok a kisipar és kiskereskedelem államosításának történetéből. Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- MARNITZ ISTVÁN [2007]: Felszámoló művészek. A cégmaradékokon mintegy száz vállalkozó osztozik. Népszabadság, március 5.
- MÁTÉ T. GYULA [2002]: A brókerszektor 90 százaléka utcára került öt év alatt. Tucatnyi cég maradhat. Magyar Hírlap, július 31. 18. o.
- MIHÁLYI PÉTER [2010]: A magyar privatizáció enciklopédiája. Pannon Egyetem Könyvkiadó–MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Veszprém, Budapest.
- MINK MÁRIA [1998]: A Recski privatizáció kudarca Rézmegoldás. HVG, augusztus 1. 102–111. o.
- MOLNÁR EMILIA [2008]: A tankönyvpiac átalakulása a rendszerváltástól napjainkig. Szociológiai Szemle 18. évf. 3. sz. 61–91. o.
- MOLNÁR PATRÍCIA [1995]: Ikarus-eladás. Az utolsó járat. HVG, november 25. 137–139. o.
- NAGYLEXIKON [1994]: Magyar nagylexikon. 3. kötet. *Élesztős László* (főszerk.), Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NAGYLEXIKON [1998]: Magyar nagylexikon. 6. kötet. *Berényi Gábor* (főszerk.), Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest.
- NAGYLEXIKON [2002]: Magyar nagylexikon. 15. kötet. *Bárány Lászlóné* (főszerk.), Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest.
- NÉGY ÉV MÚLVA... [2010]: Négy év múlva indulhat az uránbányászat, a civilek aggódnak. Magyar Nemzet Online, május 17. 16:58.**
- PÉTER GYÖRGY [1954]: A gazdaságosság jelentőségéről és szerepéről a népgazdaság tervszerű irányításában. Közgazdasági Szemle, 2. évf. 12. sz. 300–324. o.
- PÉTER GYÖRGY [1956]: A gazdaságosság és jövedelmezőség jelentősége a tervgazdaságban, I–II. Közgazdasági Szemle 4. évf. 6. sz. 695–711. o. és 7–8. sz. 851–869. o.
- PETŐ IVÁN–SZAKÁCS SÁNDOR [1985]: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985, I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszak. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- POLÁNYI KÁROLY [1976]: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Gondolat Kiadó, Budapest.
- POLITIKAI GAZDASÁGTAN [1959]: Politikai gazdaságtan. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- REGŐS ZSUZSA [1999]: Meddő vita a recski bányáról. A bezárás másfél milliárdjába kerülhet a tulajdonos ÁPV Rt.-nek. Népszava, június 12.
- RUPP KÁLMÁN [1973] Egy termelőszövetkezet melléküzemeinek gazdálkodása. Esettanulmány. Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi intézete, Budapest, kézirat.
- RUPP KÁLMÁN [1983]: *Entrepreneurs in Red. Structure and Organizational Innovation in the Centrally Planned Economy.* State University of New York Press, Albany.
- SÁNTHA JÓZSEFNÉ [1996]: A vállalkozási struktúra változása a kilencvenes években. Statisztikai Szemle, 7. sz. 421–437. o.
- SÁRKÖZY TAMÁS [1997]: Rendszerváltozás és a privatizáció joga. A tulajdonváltás joga a volt szocialista országokban. Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások/tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián című sorozat, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- SÁRKÖZY TAMÁS [2005]: A privatizáció jogi szabályozása Magyarországon (1988–2004). Számadás a talentumról című sorozat, Állami Privatizációs és Vagyonkezelő Részvénytársaság, Budapest.
- SÁRKÖZY TAMÁS [2007]: A szocializmus, a rendszerváltás és az újkapitalizmus gazdasági civiljoga. HVG Orac, Budapest.

- SASS MAGDOLNA–SZANYI MIKLÓS [2004]: A hazai cégek és a multinacionális vállalatok közötti beszállítói kapcsolatok alakulása. *Külgazdaság*, 48. évf. 9. sz. 4–22. o.
- SCHWEITZER IVÁN [1982]: A vállalatnagyság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- SOÓS KÁROLY ATTILA [1986]: Terv, kampány, pénz. Szabályozás és konjunktúraciklusok Magyarországon és Jugoszláviában. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- SORBÁN ANGELLA [1999]: A vállalkozás, mint cselekvés és létforma. *Magyar Kisebbség*, 5. évf. 4. sz. 249–271. o.
- STATISZTIKAI ÉVKÖNYV [1957]: Statisztikai évkönyv 1949–1955. Statisztikai Nyomtatvány- és Folyóirat-kiadó Vállalat, Budapest.
- SWAAN, W. [1997]: Knowledge, Transaction Costs and the Creation of Markets in Post-Socialist Economies. Megjelent: *Brezinski, H.–Fritsch, M.* (szerk.): *The Emergence and Evolution of Markets*. Edvard Elgar Cheltenham–Lyme, 15–133. o.
- SZABÓ GÁBOR [1997]: Uránbánya-bezárás. Új atomkor. HVG, október 25. 127–133. o.
- SZALAI ERZSÉBET [1981]: Kiemelt vállalat – beruházás – érdek. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZAMUELY LÁSZLÓ (szerk.) [1986]: A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954–1978. A szocialista gazdaság mechanizmusának kutatása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- SZELÉNYI IVÁN [1992]: Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZILÁGYI BÉLA [2004]: A szuperolcsó klímák sok bosszúságot okozhatnak. Hetvenmilliárdos iparágga vált a légkondicionálás. A komfortérzetnek ára van. *Magyar Hírlap*, július 21. 12. o.
- TABAJDI GÁBOR–UNGVÁRY KRISZTIÁN [2008]: Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon, 1956–1990. Corvina Kiadó, Budapest.
- TÖRÖK ÁDÁM [1999]: Túlélőpróba és neveltetés. Laki Mihály: Kisvállalkozás a szocializmus után. *Közgazdasági Szemle* 2. sz. 194–196. o.
- TÖRVÉNYTELEN... [1991]: Törvénytelen szocializmus. A tényfeltáró bizottság jelentése. Szerkesztette: Révai Valéria, Zrínyi Kiadó–Új Magyarország, Budapest.
- ÚJVÁRI MIKLÓS (szerk.) [2003]: A nap témája: bezárják az Ikarust. *Magyar Hírlap*, augusztus 13. 2. o.
- VÁNYAI JUDIT [1995]: A pénzügyi szolgáltatások fejlődése. *Európa Fórum*, 5. évf. 4. sz. 35–49. o.
- VARGA G. GÁBOR [2008]: A marketingen múlik a negyedik mobilcég sikere. *Népszabadság*, október 31.
- VARGA István [1971]: Tervezés, mechanizmus, pénzügyek Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- VÁRHEGYI ÉVA [2002]: Bankvilág Magyarországon. Helikon Kiadó, Budapest.
- VINCE PÉTER [2009]: Vállalatfelvásárlások egy kialakuló piacon. *Közgazdasági Szemle*, 56. évf. 1. sz. 69–83. o.
- VOSZKA ÉVA [1984]: Érdek és kölcsönös függőség. Átszervezési tapasztalatok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- WEISS JÁNOS [2006]: Reformközgazdászok. Laki Mihály – Szalai Júlia: Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló Magyarországon. *BUKSZ*, 16. évf. 3. sz. 343–349. o.
- WIENER GYÖRGY [1997]: Hatalmi viszonyok és kormányzati struktúra (1988–1994). *Eszmélet*, 36. sz.
- ZATYKÓ JUDIT [2007]: Gyógyturizmus – egészségturizmus!? Kézirat.
- ZSILLE ZOLTÁN [1988]: A létező kecske. Katalizátor Iroda, Budapest.